АЗӘРБАЈҸАН ДИЛИ
ВӘ
ӘДӘБИЈЈАТ ТӘДРИСИ

(Методик мәгаләләр мәҹмуәси)

Биринҹи бурахылыш

АЗӘРБАЈҸАН
МӘКТӘБИ
журналына әлавә

Бакы 1954

АЗӘРБАЙЧАН ДИЛИ ВӘ ӘДӘБИЙЯТ ТӘДРИСИ

(Методик мәгаләләр мәчмуәси)

Биринчи бурахылыш

М. Ф. А[illegible] адына
Азәрб[illegible] [illegible]публика
К[illegible]БХАНАСЫ

„Азәрбайчан мәктәби“

журналына әлавә

Бакы—1954

РЕДАКСИЯДАН

Азәрбайҹан ССР Маариф Назирлийи ***„Азәрбайҹан мәктәби“*** *журналына әлавә олараг,* ***„Азәрбайҹан дили вә әдәбийят тәдриси“*** *адлы методик мәгаләләр мәҹмуәси (илдә 4 дәфә) нәшр этмәйи гәрара алмышдыр.*

Мәҹмуәнин нәшриндән мәгсәд, республика мәктәбләриндә ишләйән ана дили вә әдәбийят мүәллимләринә, али вә орта педагожи мәктәб тәләбәләринә элми вә методик көмәк көстәрмәкдир. Мәҹмуәдә Азәрбайҹан дили вә әдәбийят тәдриси методикасына аид, хүсусән, габагҹыл мүәллимләрин тәҹрүбәсиндән бәһс эдән мәгаләләр, дилчилик вә әдәбийятшүнаслыға даир нәзәри мәгаләләр дәрҹ эдиләҹәкдир.

Редаксия, мүәллимләрдән мәҹмуәнин нәшриндә фәал иштирак этмәйи, өз тәҹрүбәләриндән мәгаләләр язмағы, мәҹмуәнин кейфиййәтини яхшылашдырмаг мәгсәдилә тәклифләрини, раст кәлдикләри нөгсанлар һаггында фикирләрини языб көндәрмәйи хаһиш эдир.

Мәктубу „Азәрбайҹан мәктәби“ журналынын адресинә көндәрмәк лазымдыр (Бакы, Һөкумәт эви, 5-ҹи мәртәбә, 524 нөмрәли отаг).

Проф. Ә. М. ДӘМИРЧИЗАДӘ

МҮАСИР АЗӘРБАЙҸАН ДИЛИНИН ӘСАС ЛҮҒӘТ ФОНДУ

I

Совет дилчилийиндә һәр кәс тәрәфиндән мәгбул көрүлән белә бир һәгигәт вардыр ки, дилдә олан сөзләрин һамысы бирликдә дилин лүғәт тәркибини тәшкил эдир. Дилин лүғәт тәркибиндә башлыча һиссә әсас лүғәт фондудур вә бу фондун өзәйи олан көкләр дә әсас лүғәт фондуна дахилдир.

Дилин лүғәт тәркибинин белә марксистчә анлайышы һаггында мәтбуатымызда бир чох мәгалә язылмыш, һабелә, хүсусән, әсас лүғәт фондунун дилин варлығы үчүн нә дәрәҹәдә әһәмиййәтли олмасындан, әсас лүғәт фондунун үмуми вә хүсуси әламәтләриндән бәһс эдилмишдир. Буна көрә дә бу мәгаләдә үмумиййәтлә дилин лүғәт тәркибиндән йох, мәһз мүасир Азәрбайҹан дилинин лүғәт тәркибиндә башлыча һиссәни тәшкил эдән әсас лүғәт фондундан бәһс эдәҹәйик.

Мәлум олдуғу үзрә, әсас лүғәт фондуна дахил олан сөзләр үч әсас әламәтә көрә фәргләнир вә мәһз бунунла да әсас лүғәт фонду дилин лүғәт тәркибинин башлыча һиссәсини вә үмумиййәтлә, дилин әсасынын материал һиссәсини тәшкил эдир. Чүнки грамматик гурулуш олмадан һеч бир дил ярана билмәдийи кими, әсас лүғәт фонду олмадан да һәр һансы бир дилин варлығы мүмкүн дейилдир.

Әсас лүғәт фондуна дахил олан сөзләр үмуми һәяти-зәрури мәфһумлары ифадә эдән сөзләрдир. Лакин бурадан белә бир нәтиҹә чыхармаг доғру олмаз ки, һәр бир үмуми һәяти-зәрури мәфһуму ифадә эдән сөз әсас лүғәт фондуна дахилдир. Белә анлашылса, мәс.: (мәҹра), (нәфәс борусу), (тәнәффүс) кими сөзләри дә әсас лүғәт фондуна дахил сөзләрдән һесаб этмәк лазым кәләрди. Чүнки бу сөзләрин үмуми һәяти-зәрури мәфһумлары ифадә этмәдийини сөйләмәк үчүн һеч бир әсас йохдур. Бунлар һеч дә (радио), (трактор), (китаб) сөзләринин ифадә этдийи мәфһумлардан аз әһәмиййәтли үмуми һәяти-зәрури

мәфһумлары ифадә этмирләр. Бәс нә үчүн бунлары әсас лүғәт фондуна дахил сөзләрдән саймаг олмаз?

Чүнки үмуми һәяти-зәрури мәфһуму ифадә этмәк әламәти, әсас лүғәт фондунун ялныз о заман өлчүсү ола биләр ки, бу әламәт дикәр ики әламәтлә бирликдә көтүрүлсүн. Йәни үмуми һәяти-зәрури мәфһумлары ифадә эдән сөзләр әкәр үмумхалг тәрәфиндән гәбул эдиләр вә анлашыларса, сабит вә сөзярадычы оларса әсас лүғәт фондуна дахил сөзләрдән сайыла биләр. Буна көрә дә, һәгигәтән, үмуми һәяти-зәрури мәфһумлары ифадә эдән (мәчра), (тәнәффүс) кими сөзләр йох, мәһз (радио), (китаб) кими сөзләр әсас лүғәт фондуна дахил сөзләрдән сайылыр. Буну да гейд этмәк лазымдыр ки, үмумхалг тәрәфиндән гәбул эдилән вә анлашылан һәр бир сөз дә әсас лүғәт фондуна дахил ола билмәз. Мәс.: (гылынч), (бәй) сөзләрини һамы билир, лакин бунларын үмуми һәяти-зәрури мәфһумлары ифадә эдән сөзләр олдуғуну инди ким иддиа эдәр? Демәли айрылыгда бу әламәтләрин һеч биринә көрә бу вә я дикәр сөзүн әсас лүғәт фондуна дахил сөз олдуғуну гәт этмәк олмаз. Демәли, бу әламәтләри бирликдә көтүрмәк зәруридир. Эйни гайда үзрә үчүнчү әламәти дә, йәни сабитлик әламәтини дә әввәлки әламәтләрлә бирликдә көтүрмәк лазымдыр. Сабитлик дедикдә, әсасән, сөзүн яшама габилиййәти вә сөзяратма габилиййәти нәзәрдә тутулур. Бу габилиййәт әсас лүғәт фондуна дахил олан бүтүн сөзләрдә олмалыдыр. Буна көрә, сабитлик әламәти дә юхарыда гейд эдилдийи кими үмуми һәяти-зәрурилик, үмумхалг тәрәфиндән мәгбул олмаг кими әламәтләрлә бирликдә көтүрүлмәли, әкәр ики әламәтә малик бир сөз үчүнчү әламәтә малик олмазса, белә сөз, әлбәттә, әсас лүғәт фондуна дахил эдилмәз. Чүнки, Сталин йолдашын өйрәтдийи кими, әсас лүғәт фонду дилдә ени сөзләрин яранмасы үчүн база верир.

II

Мүасир Азәрбайчан дилинин әсас лүғәт фондуна, башлыча олараг, ашағыдакы сөз группары дахилдир:

1. *Инсаны әһатә эдән тәбиәтә—онун һиссәләринә аид сөзләр*: ер, дағ, мешә, дәрә, тәпә, гая, торпаг, даш, чөл, көй, күн, ай, улдуз, һава, илдырым, булуд, дәниз, чай, арх, булаг, су, гар, яғыш, буз вә б. к.

2. *Ән чох яйылмыш чанлыларын үмуми адлары*: инсан, һейван, гоюн, гузу, кечи, инәк, өкүз, ит, ат, балыг, гуш, хоруз, тоюг, чүчә вә б. к.

3. *Ән чох яйылмыш биткиләрин вә онларын һиссәләринин үмуми адлары*: ағач, чинар, алма, нар, армуд, һейва, гоз, фындыг, инчир, тут, үзүм, лимон, чай, буғда, арпа, дүйү, чәлтик, дары, гарғыдалы, будаг, көк, ярпаг, чичәк, күл, ясәмән, от, мейвә, тохум, памбыг, сүнбүл, соған, сарымсаг вә б. к.

4. *Инсан, һейван вә гушларын үзвләрини — бәдән һиссәләрини билдирән сөзләр*: баш, гулаг, көз, ағыз, бурун, үз, додаг, диш, дил, боғаз, чәнә, чийин, боюн, гол, дирсәк, биләк, бағырсаг, гыч, диз, аяг, дабан, дырнаг, сач, саггал, гаш, кирпик, түк, буйнуз, гуйруг, бел, синә, дөш, димдик, ганад, юн, әт, сүмүк, ган вә б. к.

5. *Мәкан вә заман билдирән сөзләр*: шәһәр, кәнд, гышлаг, яйлаг, эв, эшик, бағ, бағча, йол, күчә, чығыр, ашағы, юхары, үст, алт, кери, ирәли, ян, тәрәф, диб, яз, яй, пайыз, гыш, сәһәр, ахшам, кечә, бу күн, сабаһ, дүнән, ил, ай, һәфтә, күн, саат, дәгигә, вахт, заман вә б. к.

6. *Кейим вә хөрәк адлары, эләчә дә онларын һиссәләринә аид адлар*: папаг, яйлыг, палтар, дон, палто, шалвар, костюм, чораб, аяггабы, чәкмә, чиб, дүймә, емәк, ички, чөрәк, аш, һалва, мүрәббә, ширни, гәнд, шәкәр, туршу, долма, довға, бозбаш, плов, кабаб, күфтә, су, чай вә б. к.

7. *Инсанын һәят вә фәалиййәтилә әлагәдар ән үмуми иш, һәрәкәт, һадисә вә я абстракт просесләри билдирән сөзләр*: кетмәк, кәлмәк, дурмаг, отурмаг, язмаг, тикмәк, ишләмәк, охумаг, дүшүнмәк, күлмәк, севинмәк, юхламаг, емәк, ичмәк, кәзмәк, ятмаг, кәсмәк, ямамаг, билмәк, көрмәк, эшитмәк, данышмаг, анламаг, вурмаг, гурмаг, сөйләмәк, яшамаг вә б. к.

8. *Мадди мәдәниййәт вә истеһсалатла әлагәдар олан ән зәрури вә үмуми васитәләри, аләтләри билдирән сөзләр*: кәндир, бычаг, чәкич, балта, күрәк, машын, радио, газан, бошгаб, каса, гашыг, стакан, стол, стул, ведрә, гәләм, дәфтәр, кағыз, китаб, лампа, од, одун, нефт, чайник, чайдан, гапы, пенчәрә, халча, йорған, дөшәк, ястыг, шәкил, саз, тар, каманча, дәф, дараг, күзкү вә б. к.

9. *Ичтимаи (гоһумлуг вә с.) мүнасибәтләри билдирән сөзләр*: йолдаш, гардаш, дост, дүшмән, гоһум, гоншу, баба, нәнә, ата, ана, оғул, гыз, әми, дайы, хала, биби, бачы, кәлин, әр, арвад, гайнана, гайната, нәвә вә б. к.

10. Вәзифә, мәнсәб, пешә вә с. кими ичтимаи анлайышлары ифадә едән сөзләр: фәһлә, ишчи, кәндли, колхозчу, мүәллим, тәләбә, шакирд, шаир, катиб, сәдр, уста, артист вә б. к.

11. Ән үмуми вә зәрури кәмиййәт, аламәт вә кейфиййәт анлайышларыны билдирән сөзләр: бир, ики, үч, дөрд, беш, алты, едди, сәккиз, доггуз, он, он бир.., ийирми, отуз, гырх, әлли, алтмыш, етмиш, сәксән, догсан, йүз, мин, миллион, аз, чох, ағ, гара, сары, гырмызы, көй, яшыл, боз, яхшы, көзәл, әла, гәшәнк, пис, яман вә б. к.

12. Идарә, тәшкилат, мүәссисә адлары: мәктәб, райком, идарә, клуб, колхоз, почт, магазин, завод вә б. к.

Бунлардан башга, бир сыра әвәзликләрин, хүсусән шәхс вә ишарә әвәзликләринин (мән, сән, о, биз, сиз, онлар, бу, о, белә, элә...), бир сыра хүсуси, мәшһур вә мүәййән дәрәчәдә үмумиләшмиш адларын да дилин әсас лүғәт фондуна дахил олдуғуну сөйләмәк мүмкүндүр.

Буну да гейд этмәк лазымдыр ки, бурада мәфһум (саһәләри) груплары үзрә көстәрилән сөзләр әсас лүғәт фондуна дахил эйни чинсдән олан сөзләрин һамысы дейилдир; бунунла белә, һәмин мәфһум групларына дахил олан һәр сөзү әсас лүғәт фондуна дахил сөзләр сырасына гошмаг, әлбәттә, доғру олмаз. Мәсәлән, бир чох һейван, гуш, битки, мүәссисә, мәсләк, пешә, заман, мәкан билдирән сөзләр вар ки, бунлар үмуми дейилдир, белә сөзләр, юхарыда көстәрилән бу вә я дикәр бир мәфһум саһәсинә мәнсуб олса да, әсас лүғәт фондуна дахил сөзләр һесаб эдилә билмәз. Бундан башга, үмуми сөзләрлә янашы бәзи диалектал-мәһәлли сөзләр дә вардыр ки, бунлар да үмумхалг милли дилимизин әсас лүғәт фондуна дахил олмур.

Нәһайәт, бу чәһәти дә гейд эдәк ки, мисаллардан көрүндүйү кими, бүтүн бу саһәләр үзрә көстәрилән сөзләр сырасында ән ени сөзләр олдуғу кими, ән гәдим сөзләр дә вардыр вә белә сөзләр бүтүн саһәләрдә эйни мигдарда, эйни дәрәчәдә дейилдир.

Бурадан айдын олур ки, әсас лүғәт фонду мүтләг сабит олмадығы кими, бурадакы дәйишмә просеси дә бүтүн саһәләр үзрә бәрабәр йох, әксинә гейри-бәрабәр олур. Мәсәлән, әсас лүғәт фондунун истеһсалат просеси илә әлагәдар сөзләр һиссәсиндә дәйишмә нисбәтән даһа тез вә даһа чох мүшаһидә эдилдийи һалда, сайларда, конкрет иш вә я просес билдирән сөзләрдә дәйишмә даһа кеч вә даһа аз олур. Мәһз буна көрә дә әсас лүғәт фондуна дахил олан сөзләрин әксәриййәти дилин гәдим дөврләриндән галмыш вә әсрләр бою топланмыш сөзләр, ялныз аз бир гисми исә нисбәтән ени сөзләр олур.

Юхарыда мәфһум саһәләри үзрә нәзәрдән кечирдийимиз сөзләри гәдимлик вә енилик өлчүсү илә йохласаг, көрәрик ки, доғрудан да ер, дағ, даш, көй, күн, ай, улдуз, чай, дәниз, су, ит, ат, гурд, сычан, илан, балыг, гуш, ары, ағач, алма, үзүм, дары, ярпаг, будаг, чичәк, от, баш, көз, үз, дил, гол, әл, сач, гаш, ил, ай, кетмәк, кәлмәк, ятмаг, дурмаг, күлмәк, ағламаг, емәк, ичмәк, көрмәк, данышмаг, балта, газан, гатыг, од, одун, гапы, ата, ана, гардаш, бир, ики... ағ, гара, чох, аз, яхшы, пис, мән, сән, биз, сиз... кими йүзләрлә сөз һәгигәтән, дилимизин гәдим абидәләриндә олмушдур; һәтта бунларын мүәййән һиссәси үмумхалг Азәрбайчан дили формалашана гәдәрки гәбилә дилләриндә ишләнмиш сөзләрдир. Мәһфум саһәләри үзрә көстәрилән сөзләрин бир гисми исә тәхминән бизә мәлум олан тарихи дөврләрдә бир нечә әср бою тәдричән топланмыш сөзләрдир. Мәс: яғыш, һава, инсан, һейван, марал, гарангуш, чай, гарғыдалы, шәһәр, гышлаг, һәфтә, долма, шалвар, язмаг, дәфтәр, китаб, йолдаш, дайы, хала, памбыг, фәһлә, халча, эв кими сөзләр дилимизин лүғәт фондуна нисбәтән сонракы дөврләрдә тәдричән дахил олмушдур.

Эйни заманда, нисбәтән чох аз мигдарда сөзләр дә вардыр ки, бунлар тамамилә енидир. Мәс: **колхоз, комсомол, машын, радио, метро, килограм, зәрбәчи** вә бу кими сөзләр дилимизин әсас лүғәт фондунда чох чаван сөзләрдир. **Машын** сөзү М. Ф. Ахундовун яшадығы дөврдән дилимиздә ишләнмәйә башламыш, лакин әсас лүғәт фондуна олса-олса 20—30 ил бундан әввәл, **радио, метро** сөзләри исә еничә дахил олмуш сөзләрдәндир вә с...

Көстәрилән нүмунәләрдән тамамилә айдын олур ки, доғрудан да, бүтүн дилләрдә олдуғу кими, муасир Азәрбайчан дилинин дә әсас лүғәт фондунун бөйүк гисмини чох гәдимдән галма вә әсрләр бою топланмыш сөзләр, аз бир гисмини исә ени сөзләр тәшкил эдир.

III.

Мәлум олдуғу үзрә дилин әсас лүғәт фонду «дилдә ени сөзләр яранмасы үчүн база верир». Башга сөзлә десәк, әсас лүғәт фонду ени сөзләрин, ибарә, идиоматик ифадәләрин яранмасы үчүн әсас тәшкил эдир.

Мүасир Азәрбайчан дилинин лүғәт тәркибини нәзәрдән кечирмиш олсаг, көрәрик ки, бу тәркибә дахил олан минләрлә сөз вә истилаһ әсасән (алынма сөзләрдән башга) әсас лүғәт фондуна дахил сөзләрдән дүзәлдилмишдир. Мәс: дағлыг, ерлик, ерли, сулаг, сувармаг, күнлүк, күндәлик, айлыг, дашлыг, гоюнчулуг, балыгчы, балыгчыл (гуш), сүзкәч, үзүмлүк, ағачлыг, отлаг, дилчи, дилчәк, көзлүк, чийәрли, дизлик, кәндчи, кәндли, дәмирчи, иллик, гышлыг, бирлик, онлуг, ушаглыг, аналыг, язы, язычы, яхшылыг, нефтчи, пайызлыг, эвли, ағармаг, көйәрмәк, бозармаг, чалышмаг, дурғун, вурғун, азғын, кәскин, бөйүк, дүшүк, күлүш, күләш, емлик, билик, кәлиш, дуруш, юрдсуз, сусуз, овлаг, овламаг вә с. әсас лүғәт фондуна дахил сөзләрдән мүәййән шәкилчиләр васитәсилә дүзәлмиш сөзләрдир ки, бунларын бир гисми артыг әсас лүғәт фондуна да дахил олмаг һаггы газанмышдыр.

Әсас лүғәт фонду ялныз дүзәлтмә сөзләр үчүн дейил, мүасир Азәрбайчан дилинин лүғәт тәркибиндә олан йүзләрлә мүрәккәб сөзләрин, идиоматик ифадәләрин яранмасы үчүн дә база олмушдур. Мәс.: әлбир, дилбир, дағүстү, узагвуран, бешиллик, күнәбахан, әлүзюян, гырхаяг, әлвериш, әл тутмаг, әлә салмаг, әлдән дүшмәк, әлә алмаг, әл аяг этмәк, әл әләмәк, баш ачмаг, баш апармаг, баша дүшмәк, баша салмаг, башдан эләмәк, дилдән дүшмәк, дилә дүшмәк, көзә кирмәк, көз эләмәк, көз вурмаг, көз-гаш ойнатмаг, диз чөкмәк, ағыз ачмаг, иш көрмәк, иш тутмаг, ишә дүшмәк, ишдән чыхмаг, оғулушаг, эв-эшик, гапы-бача, габ-гачаг, баш-аяг, кәллә-пача, иччалат, сүр-сүмүк, дәрә-тәпә, кечә-күндүз, бөйүк-кичик вә с.

Бундан башга, сон заманларда ярадылмыш йүзләрлә мүрәккәб адлары, вәзифә, мүәссисә вә тәшкилат адларыны мисал көстәрмәк олар ки, бунларын әксәриййәти әсас лүғәт фонду һесабына дүзәлмишдир.

Юхарыда гейд этдийимиз кими, әсас лүғәт фондунун өзәйи олан бүтүн көкләр дә бу фонда дахилдир.

Мүасир Азәрбайчан дилинин әсас лүғәт фондуна дахил олан сөзләри диггәтлә нәзәрдән кечирдикдә айдын олур ки, доғрудан да, бу фонда дахил олан сөзләрин мүәййән гисми көкләрдән ибарәтдир. Бу сөзләри гурулушларына көрә ашағыдакы груплара бөлмәк олар:

а) Тәк һечалы көкләр: көй, күн, ай, әл, баш, гол, көз, гаш, дил, диш, бил, бир, үч, алт, үст, дөрд, беш; мән, сән, биз, сиз; гуш, ат, ит; аз, чох; ал, вер, көр, чыр, өт, дур, яр, яз, кәз, үз, ич, кеч, кәл, ол, өл, күл, үз, дүз, чых, дүш, уч, сил, сал, кир; дәрд, гәм; кар, кор; вар, йох, сол, от, од, вә б. к.

Мисаллардан көрүндүйү кими белә көкләрин чоху феилләрдир вә ән гәдим заманлардан азәрбайчанлыларын иш вә һәрәкәтләрини ифадә эдән сөзләрдир.

б) Ики һечалы көкләр: аяг, гулаг, ағыз, бармаг, биләк, үрәк, дәниз, булуд, тәпә, дәрә, гоюн, гузу, кечи, оғул, бачы, гардаш, ата, ана, нәнә, ушаг, уча, яхын, гызыл, көзәл, ики, алты, едди, сәккиз, алтмыш, етмиш, сәксән, догсан, кизлә, ағла, кәтир, апар, тәләс, даныш, оху, сөйлә, гара, сары, яшыл, адам, мәктәб, китаб, гәләм, гәзет, газан, гашыг, балта, чәкич, колхоз, вә б. к.

в) Үч һечалы көкләр: гырмызы, көйәрчин, сығырчын, кәпәнәк, бәнөвшә, шафталы, ашағы, юхары, ирәли, стакан, мәсәлә, тәшкилат, комсомол, пионер вә б. к.

Үчдән артыг һечалы көкләр Азәрбайчан дилинин, үмумиййәтлә, лүғәт тәркибиндә аздыр. Әсас лүғәт фондунда исә белә сөзләрә надир тәсадүф эдилир; Мәс.; **Азәрбайчан, тәсәррүфат, чырчырама** вә б. к.

Гейд этмәк лазымдыр ки, көкләр дедикдә, сөзүн мүасир Азәрбайчан дилиндәки вәзиййәти нәзәрдә тутулур; йәни сөзләрин көк олуб-олмамасы мүасир дилимизин грамматик гурулушу вә лексик ваһидләри әсасында сөзүн мәһсулдар вә мәналы һиссәләрә парчаланмасына вә парчаланмамасына көрә өлчүлүр.

Тарихи парчаланма нөгтейи-нәзәриндән янашмыш олсаг, юхарыда верилән сөзләрин мүәййән гисмини көкләр сырасындан чыхармаг лазым кәләр. Мәс.: **гардаш, алтмыш, етмиш** кими сөзләр әслиндә мүрәккәбдир.

Юхарыда верилән мисаллардан айдын көрүндүйү кими, көкләрин бир гисми эйни заманда гоһум дилләрин дә әсас лүғәт фондуна дахил олан көкләрдир. Мәс.: а т а, а н а, б а ш, ә л, к е т, к ө р, п о з, б и л, б и р, и к и, ү ч, д ө р д, б е ш, м ә н, с ә н в ә с.

Мүасир Азәрбайчан дилинин әсас лүғәт фондунда көкләр кими гәбул этдийимиз сөзләрин бир гисми алынма сөзләрдир. Мәс.: **машын, колхоз, мәктәб, адам, китаб** вә с.

Белә алынма сөзләрин мәнсуб олдуғу дилләрдә дүзәлтмә вә я мүрәккәб олмасы, әлбәттә, бурада нәзәрдә тутулмур. Чүнки белә сөзләр мүасир Азәрбайчан дилинин грамматик гурулушу нөгтейи-нәзәриндән садә көкләрдән башга бир шей дейилдир.

Әсас лүғәт фонду ялныз сөз көкләриндән ибарәт дейилдир. Чүнки сөз көкләри бу фондун ялныз өзәйини тәшкил эдир.

Демәли, бу фондун тәркибиндә көкләрдән башга дүзәлтмә, һәтта, мүрәккәб сөзләр дә ола биләр. Мүасир Азәрбайчан дилинин әсас лүғәт фондуна дахил олан сөзләрин мүәййән гисми бу һәгигәти тәсдиг эдир. Мүасир Азәрбайчан дилинин әсас лүғәт фондунда йүзләрлә дүзәлтмә вә мүрәккәб сөзләр вардыр вә бунларын мигдары, һәтта, кетдикчә артмагдадыр. Әслиндә айры чүр дә ола билмәз. Бир һалда ки, көкләр әсас лүғәт фондунун өзәйини тәшкил эдир вә әсас лүғәт фонду да даими, мүтләг, сабит вә һеч дәйишмәйән бир шей дейилдир, йәни әсас лүғәт фонду да өзүнә хас олан бир һалда дәйишир вә артыр, әсрләр бою топланыр, демәли, әсас лүғәт фондунун артымында рол ойнаян бир чох просесләрлә янашы олараг, көкләрдән ени сөзләрин дүзәлмәси вә бу дүзәлтмә сөзләрдән бир гисминин фонда дахил олмасы да бу артымын характер чәһәтләриндән биридир.

Буна көрә дә мүасир Азәрбайчан дилинин әсас лүғәт фондунда дүзәлтмә вә мүрәккәб сөзләр дә хүсуси ер тутур; Мәс.: кәндчи, кәндли, колхозчу, ишчи, гышлаг, яйлаг, дағлыг, ағачлыг, йолдаш, сирдаш, вәтәндаш, ишлә, башла, көзлә, вуруш, көрүш, дөйүш, алыш, вериш, экин, бичин, көйәрти, ағарты, басгын, янғын, кәскин, бешинчи, аяггабы, әлүзюян, гарагуш, әл-аяг, гол-будаг, гайнана, гайната, кол-кос, алт-үст, күлә-күлә, вә с. белә сөзләрдәндир.

Мүасир Азәрбайчан дилинин әсас лүғәт фондуна дахил олан сөзләрин чоху дилин өз, әсл сөзләридир вә бу фондда алынма сөзләр нисбәтән аздыр. Хүсусән, феилләр, әвәзликләр, сайлар сырасында алынма сөзләр сон дәрәчә аздыр.

Мүасир Азәрбайчан дилинин үмуми лүғәт тәркибиндә алынма сөзләрин чоху исимләрдир ки, бунларын да аз бир һиссәси әсас лүғәт фондуна кечә билмишдир. Бунларын бир һиссәси чохдан алынмыш сөзләр олараг, гисмән бу вә я дикәр шәкилдә Азәрбайчан дилинин ганунларына тамам табе олмушдур. Мәс.: **адам, гайда, азар, һава, бәхт, вахт, тахт, гәзет, салам, өмүр, хала** вә с.

Алынма сөзләрин бир һиссәси исә енидир, өз әслини сахламагдадыр. Мәс.: **радио, шкаф, стол, колхоз, лампа** вә с.

Белә бир чәһәти гейд этмәк лазымдыр ки, мүасир Азәрбайчан дилинин үмуми лүғәт тәркибиндә *хан, бәй, ясавул, мирзә, коха, кәндхуда, ох, яй, низә, киршан, әнник, чуха, вәзнә, архалыг* кими бир сыра көһнәлмиш сөзләр дә вардыр. Һалбуки мүасир Азәрбайчан дилинин әсас лүғәт фондунда һеч бир архаизм, йәни көһнәлмиш сөз йохдур вә ола да билмәз.

Чүнки сөз, һәр шейдән әввәл, үмуми һәяти-зәрури мәфһумун ифадәчиси олмадыгда, көһнәлмиш һесаб олунур вә әкәр белә бир сөз әввәлләр әсас лүғәт фондуна дахил идисә, өз һәяти-зәрурилийини итирмәклә бу фонддан чыхмыш олур.

Көһнәлмиш сөзләрин бир гисми исә дилин үмуми лүғәт тәркибиндә—пассив фондда, яхуд бу вә я дикәр бир шивәдә өз һәятыны давам этдирир.

Мүасир Азәрбайчан дилинин әсас лүғәт фондунда бәзи сөзләр вардыр ки, бунлар мәнача енилә шмәклә әсас лүғәт фондундакы мөвгеини сабитләшдирә билмишдир. Мәс.: **түфәнк, үтү, газан** белә сөзләрдәндир.

Мәлум олдуғу үзрә, дилин әсас лүғәт фонду дилин лүғәт тәркибинин артымы үчүн база верир. Буна көрә дә әсас лүғәт фонду базасында бир чох сөзләр яраныр вә дилин үмуми лүғәт тәркибини артырыр, нәтичә этибарилә һәмин сөзләрин аз бир һиссәси һәтта әсас лүғәт фондуна дахил олур.

Белә бир нөгтейи-нәзәрдән мүасир Азәрбайчан дилинин үмуми лүғәт тәркибини көздән кечирдикдә айдын олур ки, әсас лүғәт фондуна мәнсуб сөзләрин бир гисми орта һесабла 5-10 сөзүн, бәлкә даһа чох сөзүн, яранмасы үчүн әсас олмушдур. Бу һалы ашағыдакы мисалларда даһа айдын мүшаһидә этмәк мүмкүндүр.

Шәкилчи илә

баш	әл	үз	су	гол
башчы	әлли	үзлү	сучу	голлу
башлы	әлсиз	үзсүз	сулу	голсуз
башлыча	әлчәк	үзүк	сулаг	голчаг
башсыз	әллик	үзүчү	суламаг	голча
башга	әлчә	үзлә	сувармаг	голламаг
башлыг	әллә	үзләш	сусамаг	голтуг
башла	әлләш	үздән	суваг	голлуг
башланғыч	әлә	үзрә	сусуз	
башчылыг	әләк	үзлүлүк		
башсызлыг	әлсизлик	үзсүзлүк		

тəркиб илə

1. баш вурмаг	əл вурмаг	үз вермəк
2. баш ачмаг	əл ачмаг	үзə дүшмəк
3. баш чыхармаг	əл чəкмəк	үзү гара олмаг
4. баша дүшмəк	əл вермəк	үз вурмаг
5. баша салмаг	əлдəн дүшмəк	үзү ағ олмаг
6. башдан элəмəк	əлə салмаг	үзə чыхмаг
7. баш гошмаг	əлə алмаг	үз тутмаг...
8. баш-аяг	əл элəмəк	
	əл басмаг...	

Гейд этмəк лазымдыр ки, əсас лүғəт фонду һесабына ени сөзүн дүзəлмəси просесиндə сөзлəрин ени мəна кəсб этмəсинин вə омонимлəшмəсинин дə мүһүм ролу вардыр. Мəс.: **йолдаш, ярыш, вəтəн, гəһрəман, дөвлəт** кими сөзлəр инди өз əввəлки мəналарындан башга, бир дə ени ичтимаи мəзмун кəсб эдəрəк, адəтəн ени мəналы сөзлəр олмуш вə белəликлə, бу сөзлəрдə омонимлəшмə просеси башламышдыр. Ола билсин ки, бу сөз дə бир мүддəт сонра **баш, əл, үз,** сөзлəри кими бир нечə омоним сөзлəрин яранмасына сəбəб олачагдыр. Бу сөзлəрин инди-ки вəзиййəти һəлəлик көстəрир ки, мүасир Азəрбайчан дилинин əсас лүғəт фондундакы сөзлəрин мəна дəйишмəси, ени мəна кəсб этмəси просеси дə əсас лүғəт фонду базасында Азəрбайчан дилинин нəинки лүғəт тəркиби, һəтта əсас лүғəт фонду да артмышдыр вə артмагдадыр.

Бүтүн бура гəдəр верилəн изаһатдан айдын олур ки, Азəрбайчан дилинин лүғəт тəркиби кечəн дөврлəрдə олдуғу кими, инди дə өзүнүн əсас лүғəт фонду үзəриндə артмагда вə зəнкинлəшмəкдəдир. Бу просесдə исə əсас лүғəт фонду да дилин əсасыны тəшкил эдəн бир һиссə олараг, өз əсасыны мүһафизə этмəклə бəрабəр, тəдричəн артмыш вə зəнкинлəшмишдир.

Ə. ГАРАБАҒЛЫ
Педагожи элмлəри намизəди, досент

ОРТА МƏКТƏБДƏ ЛИРИК ƏСƏРЛƏРИН ӨЙРƏНИЛМƏСИ ЙОЛЛАРЫ ҺАГГЫНДА

«Лирика лал дуйғулара һəят верир» (Белински)

Орта мəктəб програмынын хейли һиссəсини классик вə мүасир шаирлəрин əсəрлəри тəшкил эдир. Педагожи əдəбиййатда эпик вə драматик əсəрлəрин мəктəбдə тəдриси һаггында аз-чох язылмышдыр. Лакин лирик əсəрлəрин өйрəнилмəси һаггында буну демəк олмаз.

Тəчрүбə вə мүшаһидə көстəрир ки, мəктəблəримиздə лирик əсəрлəрин тəдриси саһəсиндə мүəллимлəримиз бир сыра нөгсанлара йол верирлəр.

Лирик əсəрлəрин тəдрисиндə чылпаг сосиолокия һакимдир. Мүəллим, əн яхшы һаллардa, синифдə өйрəнилəн шеирлəрин анчаг мəфкурəсиндəн, орада ифадə олунан идеядан бəһс эдир. Əсəр бир бəдии варлыг кими өйрəнилмир, тəһлил эдилмир. Лирик əсəрлəрин бəдии сəнəт нүмунəси олмасы, бурадакы идеянын һəр шейдəн габаг образлы диллə верилмəси, бəзəн тамамилə яддан чыхарылыр. Мүəллимлəримиздəн чоху исə шеирин формасы, вəзни, гафиййəси, бурада ишлəнилəн тəшбиһ, мəчаз вə башга бəдии ифадə воситəлəриндəн бир нечəсинин адыны чəкмəклə кифайəтлəнир.

Бу мəгалəдəн əсас мəгсəдимиз лирик əсəрлəрин тəдриси гаршысында дуран башлыча вəзифəлəри гысача көздəн кечирмəк йолу илə мүəллим йолдашлара аз-чох көмəк этмəйə чалышмагдыр.

«Лирика» (латынча) гəдим бир мусиги алəтинин (лира) адыдыр). О заман маһнылар, нəғмəлəр, кичик шеирлəр, йəни лирик əсəрлəр бу алəтин мүшайиəтилə ифа олунарды.

Инди исə лирика вə я лирик əсəр дедикдə бəдии əдəбиййатын үч əсас нөвүндəн (эпик, драм, лирик) бири нəзəрдə тутулур. Эпик əсəрлəрдə əһвалат, һадисə вардыр. Бурада инсанларын һəяты, һəят йоллары, иштирак этдиклəри һадисəлəрлə

әлагәдар тәсвир эдилир. Биз инсанлары сүжетли, ардычыл мәзмунлу һадисәләрлә бағлы көрүр вә өйрәнирик. Драм әсәрләриндә инсанлар һәрәкәтдә, фәалиййәтдә көстәрилир. Биз онларын сөзләри, ишләри, һәята бахышлары һаггында, эпик әсәрдә олдуғу кими, чох заман мүәллифин сөз, фикир вә һөкмләрини дейил, чанлы инсанларын (персонажын), өзүнүн билаваситә иш, һал вә һәрәкәтини көрүрүк. Эпик вә драматик әсәрләрин әсасыны инсанларын һәят вә фәалиййәтинин һадисәләрлә әлагәдар олараг верилмәси тәшкил эдир.

Лирик әсәрләр исә тамамилә башгадыр. Бурада сүжет хәтти, һадисәләр системи йохдур. (Аз-чох һадисәләр системи, сүжет хәтти олдуғу заман бу артыг эпик-лирик әсәрдир). Лирика һәятын, бу вә я башга һәяти һадисәнин айры-айры инсанларда (мәсәлән шаирдә) доғурдуғу һисс вә һәйәчанлары әкс этдирир. Лирикада шаирин һәйәчанына, шадлыг вә фәрәһинә сәбәб олан һадисә вә әһвалатлары биз охучулар да тәсәввүрә кәтирә билирик. Башга сөзлә десәк, шаир өз һисс вә һәйәчанлары илә эйни заманда охучуларынын дүшүнчә вә дуйғуларыны ифадә этмиш олур.

Лирик әсәрләр, адәтән, эпик вә драматик әсәрләрә нисбәтән чох гыса олур. Буна бахмаяраг, онларда һәят бәдии суретдә, образларла даһа яхшы ифадә олунур. Бу әсәрләрдә үмумиләшдирмә вардыр, чүнки шаир һәят үчүн типик, инандырычы олан һисс вә һәйәчанлары ифадә этмәйә чәһд эдир. Фәрдиләшдирмә вардыр, чүнки шаир айры-айры адамларын билаваситә һисс вә һәйәчанларындан бәһс эдир.

Лириканын ән гәдим нөвләриндән бири зәнкин шифаһи әдәбийят—халг гошма вә маһныларыдыр. Классик лириканын **гәзәл, гәсидә, мәрсийә, мәдһиййә, фәхриййә, һәчв...** кими мүхтәлиф нөвләри олмушдур. Мүасир лириканын мәзмунундан асылы олараг **сияси лирика, фәлсәфи лирика, мәһәббәт лирикасы, тәбиәт тәсвири (пейзаж) лирикасы** вә саир нөвләри вардыр.

Лирик әсәрләри һәмишә мүчәррәд шеир шәклиндә дүшүнмәк сәһв олар. Чох заман эпик вә драм әсәрләриндә дә айры-айры лирик сәһнәләр, һиссәләр, ричәтләр олур.

☆

Орта мәктәбин әдәбийят програмында шифаһи халг әдәбийятындан башламыш мүасир совет язычыларынын шеирләринә гәдәр чохлу лирик әсәрләр вардыр. Бу әсәрләрин бир һиссәсини шифаһи халг әдәбийяты (баятылар, ашыг гошмалары вә с.) тәшкил эдир.

Лирик шифаһи әдәбийят тәбиәтлә, онун һадисәләри илә даһа чох бағлыдыр. Бунун сәбәби нәдир? Мәлум олдуғу үзрә инсанлара хас олан бир сыра хүсусиййәтләр: доғулмаг, бөйүмәк, гидаланмаг, дүшмәнләрдән горунмаг, һәрәкәт этмәк, ятмаг, нәһайәт... өлмәк башга чанлыларда да (һейван вә биткиләрдә дә) вардыр. Буна көрә бабаларымыз, эксәрән өз әһвали-руһиййәләрини ифадә этмәк үчүн тәбиәт һадисәләриндән: отларын, чичәкләрин, ағачларын, гушларын вә һейванларын һәятларындан мисаллар кәтирмәклә өзләри илә онлар арасында параллел яратмаға чалышмышлар.

Инсанлар өз һәйәчанларыны чох заман бу һадисәләрә охшатмагла ифадә этмишләр. Өз вәзиййәтләри илә тәбиәтдә олан башга варлыгларын вәзиййәти арасында бир охшарлыг ахтармаға чалышмышлар. Мәһз буна көрә дә лирик фолклордакы бәдии ифадә васитәләринин чоху белә параллелләрдән әмәлә кәлмишдир.

Гызыл күлләр сараланда,
Дәрд яныны хар аланда,
Яр өзкәйә яр оланда,
Мәрд икидсән даян, көнлүм!

Бурада дәрдли ашигин вәзиййәти саралмыш, гурумуш, дәрд яныны хар алмыш гызыл күл илә мүгайисә эдилир.

Үмумиййәтлә, лирик әсәрләрин, хүсусән, шифаһи әдәбийятын яхшы дәрк эдилмәси үчүн мүәллим бу чәһәтә хүсуси диггәт этмәлидир. Лирик әсәрләрдә әсрләрдән бәри бир әнәнә шәклиндә ишләнилән рәмз вә мүгайисәләри, охшатмалары билмәдән, ону дәрк этмәк чәтиндир.

Мәлум олдуғу үзрә бәдии әдәбийятын әсас вәзифәләриндән бири үмумиййәтлә чәмиййәт, хүсусән, кәнчләрин мәфкурәви-бәдии тәрбийәсинә хидмәт этмәкдир. Бәдии тәрбийәнин әсасыны тәшкил эдән бәдии дуйғуларын мәнбәләриндән бири дә тәбиәт вә онун көзәлликләрини дуймагдыр. Буна көрә дә мәһз лирик фолклорда чанлы тәбиәтин, онун көзәлликләринин нечә тәсвир эдилдийини, инсанын дахили аләминин (севинч, шадлыг, дәрд, гәм, дүшүнчә, хәял, һәйәчан...) тәбиәтлә нечә мүгайисәдә верилдийини шәрһ этмәк лазымдыр.

Мәшһур рус педагогу В. Острогорскинин дедийи кими, языг о адамлара ки, онлар үчүн тәбиәт гапалы бир китабдыр. Онлар көзәл вә зәнкин тәбиәт аләмини дуймагдан, яшамагдан, ондан зөвг алмагдан мәһрумдурлар.

Инсан әһвали-руһиййәси лирик фолклорда чох заман әсас этибарилә гуш, һейван вә биткиләрин һәятындан верилән рәмз-

ләрлә ифадә эдилир. Мәсәлән, гызларын көзәллийи, ериши, дурушу, бою чох заман **марал бахышлы, тавус чилвәли, сәрв бойлу, нәркис көзлү, күнәш үзлү..** дейә тәсвир эдилир. Кәклик, сона, марал, чейран, тавус, Ай, Күнәш, гызыл күл... чох заман көзәл гыз вә кәлин рәмзи кими ишләнир, (**кәклик ериши, сона сығаллы, чейран дурушлу, тавус бәзәкли, ай үзлү, күнәш чамаллы, күл бәдәнли** вә и. а.). Оғланлар—шаһин, гызылгуш, гартал, шир, пәләнк... рәмзләрилә ифадә эдилир. Әғяр, дүшмән, пис әр, пис арвад—коряпалаг, сар, байгуш, маймаг газ, гарға адларилә верилир. Бүлбүл вә күл, шам вә пәрванә, Ай вә Күнәш... адәтән, севкили оғлан вә гызын рәмзидир. («Бүлбүлү күлдән айырдылар», «Гой доланым башына һәрванә тәк», «Айла Күн кими бир-бирини көрә билмирләр»...).

Фыртына, шимшәк чахмаг, туфан, ярпагларын төкүлмәси, ағачларын әсмәси, һәйәтләрин, бағчаларын солмасы—гәм, гүссә, фәлакәт рәмзидир. Саһили көрүнмәйән дәря, бәһри үмман, учсуз-бучагсыз чөл—эшг рәмзи кими верилир.

Чаван гыз-кәлинләрин үзү гырмызылыгда күз[1] алмасына, чийәләйә, моруға охшадылыр.

Лирик фолклорда ганун шәкли алмыш бир сыра белә рәмзләр вардыр ки, онлар узун заман эйни мәнада ишләнмишдир. Лакин сон заманлар даһа ени дуйғуларын вә реал тәсвирләрин гаршысында бу рәмз вә әламәтләр зәифләшмишдир.

Юхарыда дедикләримизә Вагифдән бир нечә мисал кәтирәк:

«Бәнөвшәдән тәзә, сүнбүлдән көзәл»,
«Ай **марал бахышлы, сона сығаллы»,**
«Салланыбан **кәклик кими сәкәндә»,**
«Чамалын күнәшдир, гәмәрдир үзүн,
Шәкәрдир дәһанын, шириндир сөзүн.
Яғыдыр мүжканын, чадудур көзүн»,
«Сән көзәлсән кәшт эдирсән бағилән,
Ағ күлә охшарсан әл-аяғилән,
Күнәш чамаллысан, күл янағилән,
Мән инчәлиб **ени ая дөнмүшәм»...**

ЛИРИК ПЕЙЗАЖ. Юхарыда гейд этдийимиз кими, инсан тәбиәтин гучағында яшайыб, фәалиййәт көстәрир. Онун иши, фәалиййәти чох заман тәбиәтлә әлагәдар верилир. Буна көрә дә

1. Күз—пайыз.

инсанларын һәят вә фәалиййәтләрини экс этдирән бәдии әсәр бу тәбиәт һадисәләриндән кәнарда дура билмәз. Буна көрәдир ки, бәзи бәдии әсәрләрин бүтүн мәзмуну тәбиәт тәсвириндән (пейзаждан) ибарәт олур. Бир сыра әсәрләрдә исә тәбиәт тәсвири әсәрин әсас мәзмунуну тәшкил этмәсә дә, бөйүк мәфкурәви әһәмиййәтә малик олур. Пейзаж инсанын фәалиййәтинә фон олур, зәмин ярадыр, айры-айры характер чәһәтләрин даһа бариз верилмәсинә көмәк эдир. Әсәрин даһа бәдии олмасына вә бунунла да, онун идея—мәзмунунун даһа бариз ифадәсинә сәбәб олур. Низами вә Фүзули әсәрләриндәки гәһрәманларын характерини анламаға тәбиәт тәсвирләри чох көмәк эдир. Сәмәд Вурғунун «Азәрбайчан», «Талыстан», «Бәсти» вә бир сыра башга әсәрләриндәки тәбиәт тәсвирләри шакирдләрдә вәтәнпәрвәрлик һиссинин вә бәдии зөвгүн инкишафына көмәк эдир.

3260

Лирик әсәрләрин өйрәнилмәсиндә пейзаж үзәриндәки ишин әсас методу нәдән ибарәт олмалыдыр? Мүәллимин әсас вәзифәси шакирдләрин әсәрдә тәсвир олунан тәбиәти вә тәбиәт һадисәләрини баша дүшмәләринә, «көрмәләринә», нәзәрә кәтирмәләринә, ичтимаи һәятла бағламаларына вә ону язычы кими дуя билмәләринә көмәк этмәкдир. Тәчрүбә көстәрир ки, чох заман мүәллим йолдашлар юхарыда гейд этдийимиз чәһәтләри унудараг, инсанларын һәят вә фәалиййәтләри илә онлары әһатә эдән тәбиәт арасындакы әлагәни, пейзажын мәһз нә мүнасибәтлә верилмәсини «нәзәрдән гачырдыр» вә ону изаһ этмәйи артыг һесаб эдирләр. Һалбуки бу чүр лирик әсәрләри анчаг пейзажлардакы ичтимаи мәнаны ачмагла баша дүшмәк мүмкүндүр. Эйни заманда үмумиййәтлә лирик әсәрләрин, хүсусән, пейзаж олан парчаларын синифдә ифадәли охунмасынын бөйүк әһәмиййәти вардыр. Бу парчалары шакирдләр әзбәр өйрәнмәли, бу пейзажа мүвафиг лөвһәләр, шәкилләр тапыб әяни олараг онларда тәсәввүр оятмалы вә нәһайәт шакирдләрин өзләринин язычынын тәсвири әсасында шәкилләр чәкмәләринә көмәк этмәли, онларда тәсвир олунан тәбиәти шифаһи вә язылы олараг өз сөзләри илә ифадә этмәк бачарығы яратмалыдыр.

Чох вахт пейзаж әсәрдәки әсас идеяя хидмәт эдир, (мәсәлән, М. Ф. Ахундовун «Шәрг поэмасы», Низами вә Фүзулинин «Лейли вә Мәчнун» әсәрләриндә олдуғу кими). Белә һалларда пейзажын мәфкурәйә хидмәтини ачыб шәрһ этмәйин бөйүк әһәмиййәти вардыр. Ахундов Пушкинин вәфаты мүнасибәтилә өз һәйәчан вә кәдәринин дәринлийини анчаг өз көнлү илә баһар тәбиәти арасындакы тәзад-контраст йолу илә

М. Ф. Ахундов адына
Азәрбайчан ...
КИТАБХАНАСЫ

верир. Фүзули Лейлинин дәрд-гәмини баһарла, айла, чырагла, бади-сәба илә мүгайисәдә верир. Бир сыра лирик шеирләр тәбиәт тәсвиринә, башгалары—фәсилләрә, гушларын көчмәсинә баһарын кәлмәсинә, гышын тәсвиринә, пайыза аид олур. вә с.

ЛИРИК МОТИВ. Әдәби әсәрләрдә инсанлардан, онларын һәят шәраитиндән, чанлы вә чансыз тәбиәт вә әшядан башга, чох заман садәчә **«лирик мотив»** дә олур. Бир чох һалларда әсәрин драм вә я эпик олмасындан асылы олмаяраг, бу лирик сәһнә вә мотивләр бүтүн әсәр бою давам эдир. Онлар әсәрә бир һәрарәт, сәмимиййәт кәтирир, охучуну һәйәчанландырыр, чәзб эдир. Белә әсәрләрин тәһлилиндә мәһз бу һәрарәти, бу һәйәчаны һисс этдирмәк, лакин бунларын үзәриндә кениш даянмаг лазым дейил. Онлары шакирдләрин азча дуймасы кифайәтдир.

«Вагиф» пйесиндә нишанлысы Әли бәйи көзләйән Күлнарын ашағыдакы сөзләри «лирик мотивә» яхшы мисал ола биләр:

Бизим сәрин мешәләр,
Бу көрпә бәнөвшәләр,
Кәлин өпүм сизи мән;
Кетсәниз көзләримдән
Мәнә бөйүк дәрд олар.
Аһ... бизим дик гаялар...
Һавалары сәриндир,
Дәрәләри дәриндир.
Яшамағын дады вар;
Көзәл-көзәл ады вар
Һәр энишин, йохушун.
Бир рәнки вар һәр гушун.
Әсмә, даян, эй күләк!
Ова чыхмыш Әли бәй!
О мәним севкилимдир,
О, ағзымда дилимдир,
Түфәнкини ел эйсә,
Аяғына даш дәйсә,
Үрәйимә ох батар...

Белә парчалар үзәриндә кениш методик изаһата эһтияч йохдур. Мүәллим, Күлнарын Әли бәйә олан мәһәббәтинин лирик ифадәси олан бу парча һаггында инчә бир штрихлә кифайәтләнә биләр.

ЛИРИК РИЧӘТЛӘР. Бәзән язычы эпик әсәрләрдә лирик ричәтләрә йол верир, әсәрин сүжет хәттини, һадисәләрин инкишафыны мүвәггәти даяндырараг, һашийә чыхыр. Шәхси фикир вә мүлаһизәләрини йүрүтмәйә вә һадисәләрә өз мүнасибәтини билдирмәйә башлайыр. Бурада мәтләбдән узаглашмаг, һашийә чыхмаг заһири чәһәтдир. Һәгигәтән, язычынын бу ричәти, һашийәси билаваситә әсәрлә, онун идея истигамәти илә сых сурәтдә әлагәдардыр. Мәсәлән, эпик-лирик поэма олан «Бәсти»дә шаир тез-тез лирик ричәтләрә йол верир. Лакин бу ричәтләр әсәрин идеясы илә билаваситә әлагәдардыр.

«Сән эй сулар сонасы,
Инсанлығын анасы,
Меһрибандыр гучағын,
Саф вичданын бөйүкдүр.
Ишығы чох сөнүкдүр
Сәнсиз янан очағын.
Чал гәлбимин сазыны,
Ач өмрүмүн языны,
Ким чәкәр кәнч яшында,
Кечә бешик башында
Көрпәләрин назыны?!
Бил ки, тәмиздир сүдүн,
Бир мәктәбдир өйүдүн.
Сәнә лайиг бир әсәр
Язмамышдыр шаирләр.
Аһ нә дүнән, нә бу күн...»

Бурада ана образы үмумиләшдирилир. Сүдү тәмиз, өйүдү мәктәб, гучағы меһрибан, саф вичданы бөйүк аналардан, үмуми, мүчәррәд анадан бәһс олунур.

Лакин бу парчада шаир билаваситә гәһрәманы Бәстидән данышмаса да, әсас һадисәнин тәсвириндән заһирән, узаг дүшсә дә фикир, идея чәһәтдән бу лирик ричәт поеманын ана хәтти илә сых сурәтдә бағлыдыр. Буна көрә дә шакирдләри белә лирик ричәтләри әсәрләрдә тапмаға алышдырмаг, һадисәләрин инкишафы илә онларын әлагәсини тәйин этмәк, бу парчаларда язычынын һансы идеяны ирәли сүрдүйүнү, нә үчүн бу прийома әл атдығыны баша салмаг лазымдыр. Мәктәбдә мәһз белә парчаларын шакирдләрә әзбәрләдилмәси чох хейирлидир.

Биз бурая гәдәр лирик әсәрләрин хүсусиййәтләри вә нөвләриндән асылы олараг һәр бир нөвүн тәдрисиндә нәзәрә алыначаг әсас чәһәтләрдән данышдыг. Инди билаваситә лирик әсәрләрин үмуми тәдрис принсипләринә кечәк.

Лирик әсәрләр. Эпик вә драматик әсәрләрдә олан лирик ричәт, тәбиәт тәсвири вә сәһнәләрин әксинә олараг, там лирик әсәрләрдә мүәллиф билаваситә өзүнүн шәхси һисс вә һәйәчанларыны вә фикирләрини ифадә эдир. Йәни, лирик ричәт вә һиссләр эпик вә драматик әсәрләрдә бир һалга, бир чүз тәшкил этдикләри һалда, **лирик әсәрләр башдан-аяға белә һисс вә һәйәчанлардан ибарәт олур.**

Дуст бипәрва, фәләк бирәһм, дөвран бисүкун,
Дәрд чох, һәмдәрд йох, дүшмән гәви, тале зәбун.

дейән Фүзули илә янашы Аббас Сәһһәтин

Чох һәгигәт мәнә тәлгин эләйир вичданым,
Йохдур ондан бирини сөйләмәйә имканым...
Истәрәм гошмаға, лакин йүк ағыр, йол да йохуш,
Нечә учсун ганады сынмыш, әзилмиш бир гуш?!..

мисраларында дөврдән шикайәт, ичтимаи гәм, гүссә айдын ифадә олунур. Бунларын әксинә олараг Сүлейман Рүстәмин сияси лирикасындан бири:

«Көнлүм күләр, шерим күләр, һәят күләр, эл күләр,
Севинчләрлә чырпынараг сазымдакы тел күләр!

мисралары илә гуртардығы кими, Сәмәд Вурғунун «Истигбал тәранәси» дә бу сөзләрлә битир:

«Чырағбандыр тамам ер-көй, нә зәнчир вар,нә бир зиндан,
Бүтүн инсанлыг ал геймиш... кечир өмрүн баһарындан;
Сәма шәффаф,
чичәкләр саф,
Ерин гәлбиндә той-байрам,
Күлүр сәнәт,
Күлүр илһам —
Күнәш тәк нура гәрг олмуш бүтүн хилгәт!

Демәк, лирик әсәрләрдә лирик мотивләр әсәрин әсасыны тәшкил эдир. Онлар эпик вә драм әсәрләриндә олдуғу кими, фон тәшкил этмир. Буна көрә мәктәбдә лирик әсәрләрин тәһлилиндә мәһз элә методлардан истифадә этмәк лазымдыр ки, тәһлил вахты лирик әсәрин бу һисс, һәйәчан вә фикри чәһәтләри думанланмасын, пәрдәләнмәсин. Әксинә даһа бариз сурәтдә, даһа габарыг һисс этдирилсин вә шакирдләр мәһз шаирин һәйәчан вә һиссләрини баша дүшә билсинләр, дәрк эдә билсинләр.

Мәктәбдә лирик әсәрләрин өйрәнилмәсиндәән мүһүм шәрт нәдир? Биринчи шәрт бу әсәрләрин ифадәли, бәдии

охунмасыдыр. Бәдии гираәт башга әсәрләрдән даһа чох лирик әсәрләр үчүн вачибдир.

Бәдии әсәр динләйичийә о заман тәсир бағышлайыр ки, онун фикир вә хәялыны, дуйғуларыны охшая билсин. Бунун үчүн исә әсәри охуян шәхс һәмин әсәрдә тәсвир эдилән һадисәнин дахили мәнасыны, орадакы дуйғулары, әһвали-руһиййәни, эһтирасы, сәслә ифадә этмәйи бачармалыдыр. Әсәр элә охунмалыдыр ки, динләйичи тәсвир олунан ерләри, шәхсләри, әшяны көзләри илә көрән кими олсун, һадисәни дахилән яшая билсин. Бөйүк рус язычысы Н. В. Гогол дейирди: «Анчаг бәдии гәраәт, көзәл оху шаир һаггында, шеир һаггында дүзкүн тәсәввүр верә биләр... Яхшы охуя билмәк үчүн әсәри диггәтли өйрәнмәк, шаирин гәлбини долдуран бөйүк һиссләри дуймағы бачармаг, онун һәр бир сөзүнүн руһуну тапмаг лазымдыр».

Айдындыр ки, лирик әсәрләрин дәрк эдилмәси үчүн онларын яхшы охунмасынын бөйүк әһәмиййәти вардыр.[1] Лакин бурада тәкчә яхшы оху илә кифайәтләниб, «лирик әсәри тәһлил этмәк лазым дейил, о заман онун бәкарәти позулур, лирик әсәри анчаг шакирд һисс этмәлидир, ону изаһ этмәк олмаз» иддиасыны ирәли сүрәнләрлә һеч бир заман разылашмаг олмаз. Доғрудур, бурада мүәййән һәгигәт вардыр. Бәзән лирик әсәрдәки һисс вә һәйәчаны, һәрарәт вә сәмимиййәти анчаг дуймагла, дахилән яшамагла, һисс этмәклә баша дүшмәк олар. Һәр чүр изаһат зәрәр верә биләр. Лакин бу һәмишә белә дейилдир. Чох заман лирик әсәри даһа яхшы баша дүшмәк үчүн мәһз ону эпик вә драматик әсәрдән **даһа кениш, даһа диггәтли вә даһа дәрин изаһ этмәк лазымдыр.** Эпик әсәрдә һадисәнин ардычыл тәсвири сүжет хәтти, билаваситә бәдии вә мәфкурәви хүсусиййәтләрин даһа тез дәрк эдилмәсинә көмәк эдир. Лирик әсәрдә исә белә дейилдир. Бурада шакирдә мәһз «ипин учуну вермәк», ону лирик аләмә сөвг этмәк, сөзләрин ичәрисиндәки дәрин мәчази мәналары баша дүшмәйә, шеири дуймаға, һисс этмәйә алышдырмаг лазымдыр. Буну бир мисалла изаһ эдәк.

VI синифдә шаир Әһмәд Чәмилин **«Сүлһүн даяғы»** адлы кичик бир шеири өйрәнилир. Шеир 28 мысрадан ибарәтдир.

[1]) Бу һагда кениш мәлумат алмаг үчүн «Әдәбийят методикасы» китабынын «V-VII синифләрдә бәдии-ифадәли гираәт» фәслинә бах! Азәрнәшр, 1952, сәһ. 60—85.

Шеирин әсас идејасы партија, дөвләт, халг вә Вәтән мәфһумларынын бирлијини вә гүдрәтини көстәрмәк, милјонларын партијаја, дөвләтә, халга вә Вәтәнә олан дәрин мәһәббәтини ифадә вә бүтүн ер үзүндә сүлһүн, һаггын, сәадәтин дајағы олан Дөвләтимизи вә Вәтәнимизи тәрәннүм этмәкдир. Бу шеир сијаси лирикаја ән јахшы мисал ола биләр. Шеир илк бахышда һисс эдилмәјән 4 һиссәдән ибарәтдир. Бир-бирини тамамлајан бу һиссәләрдә сырасилә Вәтән, партија, дөвләт вә халг тәрәннүм олунур. Шеирдә 9 ердә **«Мән севирәм»** вә 9 ердә **«чүнки»** сөзләри тәкрар олунур. Шаир кими вә нәји севдијини вә нә үчүн севдијини шаиранә сурәтдә тәсвир эдир.

Бу шеири, әввәла, мүәллим јахшы охумалыдыр. Сонра о, тәһлил үчүн белә суаллар гоја биләр. Көрдүјүнүз кими шеир чох тез-тез Вәтән мәһәббәтиндән бәһс эдир.

О, һансы вәтәни севир?—О Вәтәни ки, **ишыглы дијардыр, сәадәт баһарыдыр, һәгигәт, азадлыг, һәјат мәнбәидир.** Шаир буна көрә дә Вәтәнә олан мәһәббәтини «Үрәјимин бир телидир һәр отунун јарпағы» кими мысраларла ифадә эдир.

«Мән севирәм партијамы!», чүнки онун јолу дүздүр, бүтүн нәсилләрә јол көстәрән мајаг, азадлыға, һагга, сүлһә дајаг, мәһкумларын зәнчирини ачан, инсанлығы сәадәтә апарандыр.

«Мән севирәм дөвләтими», чүнки шәни бөјүкдүр, елләрә азад өмүр, күн верир, варлығындан дүнја хошбәхтлик дәрси алыр, јолу шәрәфли, ганунлары мүгәддәсдир.

«Мән севирәм өз халгымы» чүнки күчлү, гүдрәтлидир. Азадлыг, ингилаб јолунда гурбанлар вермишдир. Халглар достлуғунун тәмәлини горујур, һаггын, сүлһүн, сәадәтин кешијиндә дурур. Ер үзүндә сүлһә башчылыг эдир. Инсанлығы ағ күнләрә — коммунизмә сәсләјир.

Беләчә шеир бәнд-бәнд тәһлил эдилир, шаирин фикриндәки мәнтиг изаһ олунур вә онун севкисинин сәмими, инандырычы олдуғуна шакирдләр дахилән инанырлар.

Мүәллим бурадакы **ишыглы дүнја, сәадәт баһары, шәрәфли јол, мүгәддәс ганунлар, дүнјаја хошбәхтлик дәрси верән, сүлһә башчылыг эдән, инсанлығы ағ күнә сәсләјән** вә саир тәркиб вә ифадәләри изаһ эдир. Мәчази мәнада ишләдилән бу сөзләрин ифадә этдији фикирләри анламагда ушаглара көмәк эдир вә ахырда һеча вәзниндә јазылдығыны (15 һечалы: 8—7), бу шеирин бәдии хүсусијјәтләрини, тәкрирләри вә саирәни көстәрир.

Сијаси лирика адланан лирик әсәрләрин тәдриси мүәллимдән хүсуси диггәт тәләб эдир. Мүәллим бурада үмуми сөзчүлүјә јол верәрсә, әсәрин идејасыны вә бәдии тәсирини гат-гат азалда биләр. Белә дәрсләрә верилән кириш долғун олмасы, дәрсин габагчадан чидди һазырланмасы лазымдыр. Тәчрүбәдә, мәктәбләримиздә исә, тәәссүф ки, чох вахт белә олмур.

Бу тәдрис илинин икинчи јарысында Нуха мәктәбләринин бириндә олдуг. Мүәллим VII синифдә С. Рүстәмин «Биз коммунистләрик» шеирини кечирди. Мүәллим бу мүһүм сијаси шеирә мәзмунлу бир кириш вермәдији кими, ени мөвзуу көһнә дәрс илә дә (С. Вурғунун «Зәнчинин арзулары» поэмасы илә) бағламады. Синиф шеири охумаға вә оху вахты нәјә вә нечә диггәт этмәјә һазырланмамышды. Мүәллимин чох сөнүк бир кириш нитгиндән сонра бир шакирд шеири башдан сонадәк «охуду». Мүәллим һәрдән охујан шакирди сахлајыб, ајры-ајры мисра вә бејтләрдәки фикри «изаһ эдирди». Лакин бу изаһлар да биртәрәфли вә чох заман јанлыш олурду.

Белә өтәри, тәләсик вә гејри-чидди бир «тәһлил» нәтичәсиндә шакирдләр мүәллимин «Сән филан парчанын мәзмунуну сөјлә» кими ади сualларына да чаваб верә билмәдиләр. Шеирин нә сијаси, нә дә бәдии хүсусијјәтләри ајдын олмады.

Бунун сәбәби нәдир? Сәбәб одур ки, мүәллим чох чидди диггәт тәләб эдән бу шеирә јүнкүл вә мәсулијјәтсиз јанашмышдыр.

«Биз коммунистләрик» шеири партијанын рәһбәрлијинә вә гүдрәтинә, дүнјада сүлһ вә азадлығы тәмин этмәк мәгсәдинә, партијанын бүтүн азадлыг истәјән инсанлар үчүн бир мајаг олмаг мәсәләсинә һәср эдилмишдир. Алты һиссәдән ибарәт олан бу шеирин һәр һиссәси мүәјјән бир мәсәләдән бәһс эдир. Биринчи һиссәдә—Коммунист партијасынын мәгсәд вә идејасы көстәрилир, икинчи һиссәдә—капитализм-империализм гурулушу илә, партијамызын рәһбәрлији алтында јаранан бизим социализм гурулушу мүгајисә эдилир. Үчүнчү һиссәдә —капитализмин чиркин, алчаг арзу вә әмәлләри тәсвир эдилир. Дөрдүнчү һиссәдә — бүтүн дүнјада коммунизм идејаларынын, азадлыг вә демократија идејаларынын бөјүк сүрәтлә инкишаф этмәси, капитализмин исә өлүмә доғру кетмәси көстәрилир. Бешинчи һиссәдә — капитализмин бундан тәлаш вә һәјәчана дүшмәси, өлүмә мәһкум һәјатыны узатмаға чәһд этмәси верилир. Алтынчы һиссәдә—шаир, шеир бою јүрүтдүјү фикирләрә екун вурур:

«Бәли, биз коммунистик, һәгигәтдир йолумуз,

Зәфәрләр китабында вар имзамыз, голумуз!»—дейир.

Белә чидди бир планда верилмиш шеири чидди сурәтдә тәһлил етмәк, әсәрин идеясыны шакирдләрин әввәлки биликләринә әсасән кениш шәрһ етмәк лазым иди. 150 мисралыг бу шеири бир дәрс саатында «охуюб тәһлил етмәк» (?!), әлбәттә, башга нәтичә верә билмәзди.

Бу мисал бир даһа көстәрир ки, лирик шеирләрин тәһлили мәсулиййәт тәләб едир.

Лирик әсәрләрин, хүсусән, классик әсәрләрин шәрһи юхарыда гейд етдийимиз кими, чох чидди бир мәсәләдир. Айры-айры һалларда мүәллим һәддән артыг изаһ вә шәрһә гачарса, доғрудан да, шеирдәки бәдии хүсусиййәт, образлылыг өз тәсирини итирәр.

Фүзулинин орта мәктәбдә бир сыра әсәрләри кечилир. Фүзули лирикасынын өйрәнилмәси мүәллимдән бөйүк бачарыг вә зөвг тәләб едир. Чүнки Белинскинин дедийи кими «Лирика лал дуйғулара һәят верир». Лирик әсәрин тәдриси дә мәһз бу лал дуйғуларын дилини билмәйә хидмәт етмәлидир.

«Фүзули лирикасынын мәнтиги диллә шәрһи чох чәтиндир. Бу лирика сарсыдычы тәсири илә инсаны валеһ едән, ону һәр шейдән айыран мусигийә бәнзәйир. Белә бир мусигидән тәсирләнән адам өз һиссиййатыны башгасына верә билмәз. Фүзули гәзәлләринин шәрһи дә ейни дәрәчәдә чәтиндир. Чүнки бу әсәрләр адамы од кими алыр. Союг мүһакимә вәзиййәтиндән айырараг ширин шеир аләминә апарыр. Адама елә кәлир ки, бу шеирләр тәһлил үчүн, изаһ үчүн язылмамышдыр. Охумаг, ләззәт алмаг, дуймаг, йүксәлмәк үчүн, көнүлләри фәтһ етмәк үчүн язылмышдыр.». Профессор Мир Чәлал Пашаевин һәлә 1940-чы илдә «Фүзулинин поетик хүсусиййәтләри» адлы әсәриндә йүрүтдүйү бу фикирләр олдугча бөйүк гиймәтә маликдир вә онун бу сөзләринә бир шей әлавә етмәйә еһтияч йохдур

VIII синифдә Фүзулинин бир нечә гәзәли, гитәси вә мәшһур «Лейли вә Мәчнун» поемасы өйрәнилир. Поемада «Ананын Лейлийә нәсиһәти» адлы бир парча да вардыр. Мәлум олдуғу үзрә бу парчада гызынын дәрс охумаг әвәзинә бир оғланла севишдийини ешидән диндар, мөвһуматчы ана, гызыны янына чағырыб ону данламаға башлайыр. «Одлара тутушуб, яса батан» бу гадын гызыны «дүз йола» чағырмаг истәйир. Адама елә кәлир ки, гызынын бу «һәрәкәтиндән» һәйәчана кәлмиш савадсыз, тәәссүбкеш, диндар ана Лейлинин үнванына ағзына кәләни сөйләйәчәкдир.

Лакин, Фүзули белә етмир. Онун «янар од олуб зәбанә чәкән» ананын дили илә етдийи мәзәммәт вә нәсиһәтә диггәт едәк. Ана «гончә ағызлы», «күл үзлү» гызыны «яхшы адыны яман етмәкдә» мәзәммәт едир: «Назик бәдәнинлә бәрки күлсән, амма нә дейим ки, мән йүнүлсән». (Гызым, сәнин бәдәнин күл ярпағы кими зәриф вә назикдир. Амма һейиф ки, өзүн дә күл ярпағы гәдәр йүнкүллүк едирсән). Лалә кими ләтиф, көзәл бу гызын бир ейби, үзүнүн дә лалә кими ачыг олмасындадыр («Лалә кими сәндә лүтф чохдур, амма нә дейим, үзүн ачыгдыр»). Гыз кәрәк шәкил кими һәр кәсә бахмасын, су кими һәр яна ахмасын, күзкү кими сәрт үзлү, нәркиз кими һийләкәр көзлү олмасын...

Шаирин прийомларына диггәт едәк. О өз севкили гәһрәманыны савадсыз ананын дили илә һөрмәтдән салмаг йолу илә кетмир, әксинә, ананын мәзәммәт вә данлағында да Лейлинин мүсбәт чәһәтләрини хүсуси гейд едир. Даһа доғрусу, онун ейбләрини анчаг ән яхшы шейләрин нисбәтән кичик нөгсанлары илә мугайисә едир. Күл ярпағы гәдәр инчә, зәриф олан Лейли йүнкүллүкдә дә күл ярпағына, үзү көзәл лаләйә, юмшаглыгда суя, шәраба; сәртликдә күзкүйә, һийләкәрликдә нәркиз күлүнә вә даһа сонра башга нөгсанларда шама, көзәл кәлинә, бадәйә, нәғмәйә, мейә охшадылыр вә ахырда ана юмшалыр «Ей ики көзүм, яман олур ар, намусумузу итирмә, зинһар» дейә—гызым, амандыр ары, намусу атыб бизи биабыр етмә, — дейә нәсиһәт едир.

Мүәллимин бачарығы исә мәһз бу инчә нөгтәләри: охшатмалары, мугайисәләри, Лейлинин нөгсанларыны ән яхшы шейләрин нөгсанлары илә мугайисәдә вермәкдә Фүзулинин бөйүк сәнәткарлыг мәһарәтини ачыб ушаглара көстәрмәкдән ибарәтдир.

Поеманын башга бир ериндә Лейлинин Айла олан һәсбиһалыны нәзәрдән кечирәк. Өз севкилисиндән айры дүшмүш, әсир һалында яшаян вә дәрдини анчаг чырağа, шама, пәрванәйә, Ая, булудлара, бади-сәбайә... ачмагдан башга чарә тапмаян Лейли бир кечә ярысы пенчәрәдән Ая белә мүрачиәт едир:

«Кей, каһ гәдим кими хәмидә!
Каһи пүр олан мисали-дидә!
Каһ заһир олан мәнә гәмим тәк!
Каһ гаиб әнисү һәмдәмим тәк!

Шаһиддир она бу ингилабын
Ким, ашигисән бир Афитабын.
Һичраны илә низар олубсан.
Сәркәштейи-рузикар олубсан.
Эй меһнәти-эшгдән хәбәрдар,
Көр танры үчүн нә мөһнәтим вар!
Гыл шөләйи-аһимә нәзарә,
Кәр вар исә рәһмин, эйлә чарә.
Сейр эйлә фәзайи-һәр дияры,
Кәз чүмлейи-дәштү куһсары.
Көр гандадыр ол мәним пәнаһым,
Шаһым, маһым, үмидкаһым!
Һали-дилим она әрз эйлә,
Биллаһ, нечә көрдүн исә сөйлә!»

Көрәк бу кичик парчада шаир Айла Лейли арасында һансы охшайышы көрүр. Айын һилал дөврүндә (бир-ики күнлүк олдуғу вахт) әйри олмасы Лейлинин гәмдән бүкүлмүш белинә охшадылыр. Ай бәзән она гәми кими яхын вә бәзән дә севкилиси кими узаг, көрүнмәз олур. Айын вәзиййәтиндәки бу тәбәддүлат Лейлийә онун да дәрд әһли олдуғуну, онун да бир эшгә мүбтәла олдуғуну хатырладыр. Ниһайәт, языг Лейли өзү илә Ай арасында бир охшайыш көрдүйүндән, Ая мүрачиәт эдәрәк: «Көрүрсән ки, мән гәфәсдәйәм, һеч олмаса сән бүтүн аләми, дағлары, сәһралары кәз вә көр мәним шаһым вә пәнаһым һардадыр? Ону тап вә мәним дәрдими көрдүйүн кими сөйлә» дейир.

Мүәллим бурада әфсанәйә көрә Айын да Күнәшә ашиг олдуғуну хатырламалыдыр. «Ганда» сөзүнүн һараданын архаик шәкли олдуғу «пәнаһым, шаһым, маһым, үмидкаһым» сөзләриндәки сәсләр аһәнкинин дахили гафийә яратдығы, Айы шәхсләндириб онунла инсан кими мүсаһибәйә киришмәк прийомундакы тәбиилийи вә с. изаһ этмәк лазымдыр.

Орта мәктәб програмында Вагиф, Закир кими шаирләрин мәһәббәт лирикасы мөвзуунда олан шеирләри дә вардыр. Бу шеирләрин тәһлилиндә бәдии һәйәчанын, эмосионал чәһәтләрин шакирдләрә чатмасыны тәмин этмәк әсас шәртдир. Лакин бәзән Вагифин вә Закирин бу мөвзуда олан дәйәрли шеирләри мүәллимин йүнкүл һәрәкәти вә изаһы сайәсиндә бәдии зөвг верән бир әсәрдән даһа чох, шакирдләрин һейвани дуйғуларыны гычыгландыран бир әсәрә чеврилә биләр. Мәсәлән, Вагифин мәшһур «Пәри» адлы шеиринә бир сыра мәктәбләрдә верилән, үздән ираг, тәһлил буна хошакәлмәз мисал ола биләр.

«Ихтилатын ширин, сөзүн мәзәли,
Шәкәр күлүшүндән чанлар тәзәли,
Элләр ярашығы, өлкә көзәли,
Нә көзәл доғубсан анадан, Пәри?!..»

кими сәнәткарана дейилмиш бейтләри анчаг эротик мәнада шәрһ эдән мүәллим һеч шүбһәсиз ки, ән азы сағлам бәдии зөвгдән мәһрумдур.

Програмда Вагифин «Гурбаныям мән» гошмасы да верилир. Бу гошманын әсас мәзмуну шаирин «гурбан олдуғу» көзәлин заһири (портрет) вә дахили көзәллийинин тәсвириндән ибарәтдир. Шеирин әввәлки бәндләриндә шаир **фитнә фелли, үзү халлы, ширин дилли, гәнд мәгаллы** (сөзлү — сөһбәтли) бир көзәлдән бәһс эдир. Икинчи бәнддә көзәлин портрети давам этдирилир. Бу көзәл юхарыдакы сифәтләрлә бәрабәр, **сусән муйлу, сәмән буйлу (әтир), фәриштә хасиййәтли, мәләк нәсилли, чәннәт мәканлы, туба бойлу, шүмшад голлу** бир көзәлдир. Даһа сонра бунлара **көзү шәрли, чәнк нәзәрли, зүлфү әнбәрли, мүшк тәрли, инчә белли** кими сифәтләр дә әлавә эдилир. Шеирин сон бәндиндә исә, юхарыдакылардан фәргли олараг, шаир көзәлин дахили көзәллийини дә ачыр. Бу көзәл мәһәббәтли, мәрһәмәтли, шәфгәтлидир. Беләликлә, шеирдә сөзләрин чох вахт шәкилчә вә мәзмунча бир-биринә яхынлығы, бир-бирини тамамламасы, һәмчинс сөзләрин мәһарәтлә бир ерә йығылмасы шеирин бәдиилийини гат-гат артырыр. Шеири бу планда тәһлил этдикдә шакирд анчаг һәгиги көзәллийә вә бәдии дуйғулара гиймәт верир вә онун бәдии зөвгү инкишаф эдир. Әслиндә белә мәһәббәт лирикасы мөвзуунда язылан лирик шеирләрдә сияси идея ахтармаг күлүнч олар. Мүәллим белә шеирләрин бәдии хүсусиййәтләрини шәрһ эдә билирсә, демәк мәгсәдинә чатмышдыр.

Лирик әсәрин дили үзәриндә иш. Бүтүн бәдии әсәрләрдә олдуғу кими, лирик әсәрләрин дә чаныны образлылыг тәшкил эдир. Образлар исә сөзлә яраныр. Мусигидә сәсләрин, рәссамлыгда рәнкләрин ойнадығы ролу бәдии әдәбиййатда сөз ойнайыр. Сөз бәдии образы яратмаг үчүн һәм материал, һәм дә силаһдыр. Бәдии әсәрин гиймәти язычынын сөздән нечә истифадә этмәйи бачармасындан асылыдыр. Буна көрә дә бәдии ифадә васитәләри рәнкарәнк вә гүввәтли олмалыдыр. Солғун бояларла, баяғы образларла, дузсуз вә сөнүк бир дилля мүасир совет адамыны вә онун бәдии зөвгүнү охшамаг олмаз. Бөйүк язычыларын дил зәнкинлийи дәрин хәзинә олан халг дилинә

архаланыр. Лакин бунунла бәрабәр, һәр бир әдибин әсәрини охуяркән биз онун фәрди үслуб вә ифадә хүсусиййәтләрини һисс эдир вә буна көрә дә «бу Фүзулинин дилидир», «бу Сабирин дилидир», «бу Сәмәд Вурғунун дилидир» дейирик вә онун фәрди хүсусиййәтләрини айрыча гиймәтләндиририк.

Классикләрин дилләринә диггәт этсәк, биз орада үмумхалг дилинин көзәлликләри илә бәрабәр, язычынын фәрди дил хүсусиййәтләрини дә көрәрик. Әдибин үслуб хүсусиййәтләри вә мәзиййәти мәһз үмумхалг дили хәзинәсиндән зәнкин бәдии ифадә васитәләри сечмәкдәки хүсусиййәт вә мәһарәтиндән ирәли кәлир. Үмумхалг дили шаирә тәкчә чохлу сөз эһтияты вә дилин грамматик гайдаларыны вермир, һәм дә она сөзләрдән ени тәнасүб яратмаг, ени сөз бирләшмәләри, ени чүмлә типләри яратмаг имканы верир.

Дил мәсәләси бәдии әсәрин чаны вә ганыдыр. Әкәр язычынын дили касыбдырса, онун бүтүн гәһрәманлары, эйни сөз вә ибарәләрлә данышыр, бүтүн һисс вә һәйәчанлары эйни мәһдуд сөз груплары илә ифадә олунурса, бир сыра сөзләр шаирин шеириндә дөнә-дөнә тәкрар эдилирсә, белә шеир дәрин тәсир бурахмаячаг вә шаир һеч бир заман охучуларынын һөрмәтини газанмаячагдыр.

Биз бәдии дил дедикдә, бәдии әсәрин дили көзәл олмалыдыр сөйләдикдә «көзәллик» сөзүнү дар мәнада баша дүшмәк олмаз. Тәшбиһ вә истиарәләри бол-бол ишләтмәк көзәллик әламәти дейилдир. Әсәрин дили о заман көзәлдир ки, о, һәяты вә я шаирин һисс вә һәйәчанларыны дүзкүн ифадә этсин. Инсанларын фикир вә арзуларыны дүзкүн әкс этдирсин.

Бу чәһәтдән лирик әсәрләрин дили үзәриндә диггәтлә ишләмәк лазымдыр. Лирик әсәрин дилини тәһлил этмәйин әсас мәгсәди әсәрин бәдии көзәллийини дәрк этдирмәк, бу вә я башга һәяти һадисәни дүзкүн вә тәсирли вермәк үчүн ана дилинин гүдрәтиндән шаирин нә дәрәчә вә нечә мәһарәтлә истифадә этдийини көстәрмәкдән ибарәтдир. Буна көрә дә лирик әсәрләрин тәһлили шакирдләрдә ана дилинә, онун түкәнмәз сөз хәзинәсинә дәрин мәһәббәт оятмалыдыр. Бунсуз шакирдин шеир, сәнәт, лирика һаггындакы тәсәввүрү думанлы олачагдыр.

Лакин мәктәбләримиздә чох заман лирик әсәрләрин дил чәһәтдән тәһлили, ән яхшы һалларда, бәдии тәсвир васитәләринин садаланмасындан ибарәт олараг галыр. Шакирдләр (бу да чох надир һалларда) мүәллимин тапшырығы илә бәдии әсәрдә олан тәшбиһ, мәчаз, мүбалиғә, антоним, синоним вә башгаларыны тапыр, һәтта дәфтәрләринә белә көчүрүрләр.

Чох заман мүәллим дә, шакирд дә бунунла өз вәзифәсини битмиш һесаб эдир. Һалбуки әсас вәзифә мәһз бу бәдии ифадә васитәләринин өйрәнилән мәтндә нечә вә нә дәрәчәдә дүзкүн ишләдилмәсини конкрет олараг өйрәнмәкдән ибарәтдир.

Бу мәнада лирик шеирләрин дилинин өйрәнилмәси мәсәләси мәктәбләримиздә яхшы вәзиййәтдә дейилдир. Бәзи мәктәбләрдә һәтта юхары синиф шакирдләри белә шеир, онун хүсусиййәтләри, шәкилләри, нөвләри, вәзни, гафийәси, бөлкүсү вә саирә һаггында чох аз бир шей билирләр. Әрузу һечадан, һечаны сәрбәст вәзндән, сәрбәст шеири һеч бир бәдиилийи олмаян сөз йығынындан айыра билмәйән шакирдләримиз, һәтта, чох тәәссүф ки, бәзи мүәллимләримиз дә аз дейилдир.

Шеир дили ән йығчам, ән долғун дилдир. Чох заман бурада фикир сөзлә, бүтүн кенишлийи илә әһатә олунмаса да шеирдәки вәзн, аһәнк сөзләрин уюшмасы бу кәсири долдурур.

«Дуст бипәрва, фәләк бирәһм, дөвран бисүкун,
Дәрд чох, һәмдәрд йох, дүшмән гәви, тале забун». (М. Фүзули).

Бу ики мисрада верилән едди һөкмү шәрһ этмәк үчүн бәлкә бир китаб лазымдыр. Лакин шаир 14 сөзлә ифадә олунан едди мүхтәсәр чүмләдә о гәдәр дәрин вә бөйүк фикирләр ифадә этмишдир ки, бу ики мисра бизә бөйүк Фүзулинин дөврү вә шаирин өз дөврүнә мүнасибәти һаггында там кениш тәсәввүр верир.

Һәр тәмиз үрәйин, саф мәһәббәтин,
Инсана һөрмәтин, эшгә һөрмәтин
Бу күнүн, сабаһын, әбәдиййәтин
Ән бөйүк мәнасы—партиямыздыр!

Сәмәд Вурғунун «Заманын байрагдары» әсәриндән көтүрдүйүмүз бу вә бунун кими бир чох парчалары анчаг йығчам, долғун шеир дилини «охуя билмәклә», бир сөзүн ичиндәки бир чох мәнаны дәрк этмәклә анламаг мүмкүндүр.

Әдәби әсәрин дилинин өйрәнилмәси бир яндан лирик шеирин даһа яхшы дәрк эдилмәсинә, о бири яндан да шакирдләрин нитг инкишафына хидмәт этмәлидир. Лирик шеирләрин дили үзәриндә ишләркән ашағыдакы шәртләр нәзәрә алынмалыдыр:

1) Лирик шеирин дили орадакы образ, фикир, һисс вә һадисәләрлә әлагәдар олараг өйрәнилмәлидир. Чүнки шаир охучуя бунлар васитәсилә тәсир эдир. Әксинә фикирлә, мәна илә әлагәдар олмаян дәбдәбәли сөзләр далынча гошмаг мейли бөйүк сәнәткарлара дейил, халгдан узаг дүшмүш гәсидә, гәзәлчи вә «көйләр шаирләринә» хас олан хүсусиййәтләрдир.

2) Ҹәмиййәтин мүбаризә вә инкишаф силаһы олан дилә, онун ярандығы конкрет тарихи шәраит вә һадисәләр нөгтейи-нәзәриндән янашмалыдыр. Эйни сөз вә ифадә мүхтәлиф дөврләрдә мүхтәлиф мәна дашыйыр. Мәсәлән, **сиясәт, деһган, кәда, аға, күбар, аличәнаб, нәчиб, дәрвиш** вә с. сөзләр классик әдәбийятда вә муасир әдәбийятда чох вахт тәмамән башга-башга мәналарда ишләнир. Вагиф «Ибрәт ал Аға Мәммәд шаһдан эй кәмтәр **кәда»** дедикдә, Фүзули «Фәгири-падшаһ-аса, **кәдайи**-мөһтәшәмәм» сөйләдикдә, **кәда** сөзүнү бизим бу күн дүшүндүйүмүз мәнада дейил, йохсул, фәгир, малы-мүлкү олмаян, голунун зоруна, пулунун күчүнә архаланмаян мәнасында ишләдир. Вагиф «Мән фәгирә әмр гылмышды **сиясәт** этмәйә»—дедикдә **сиясәт** сөзүнү ишкәнҹә, ҹәза, тәнбеһ мәнасында ишләтмишдир. Бу мисаллар бир дә көстәрир ки, әдәби әсәрләрин дили үзәриндә ишләркән бу ҹәһәтә хүсуси фикир верилмәлидир.

3) әдәби әсәрин тәһлили бир дә шакирдләрә ана дилини өйрәтмәк вә севдирмәк мәгсәди дашымалыдыр. «Ана дилини анҹаг дил дәрсләриндә өйрәнмәк лазымдыр» кими чох янлыш бир фикир һәлә дә, тәәссүф ки, тамамилә ортадан галхмамышдыр.

Лирик әсәрләрин дили үзәриндә ишин ашағыдакы шәкилләри ола биләр:

1) мүәллим һәлә кириш сөзүндә шаирин һәят вә ярадыҹылығы илә бәрабәр дил, үслуб хүсусиййәтләри һаггында да гыса мәлумат верир.

2) шакирдләр лирик шеирин дили үзәриндә сәрбәст ишләдилир. Бу иш һәм әсәрин идеясынын мәнимсәнилмәсинә, һәм дә бәдии дилин өйрәнилмәсинә хидмәт этмәлидир.

3) мәтнин шакирд тәрәфиндән өз сөзү илә нағыл эдилмәси, йәни шеирин нәсрлә ифадәси һәм әсәрин идеясыны, һәм дә дилини өйрәнмәк үчүн ән яхшы васитәләрдәндир.

4) тәһлил эдилмиш бөйүк лирик әсәрләрин мәзмунуна яхын бир инша язы вермәк вә орада мүәллифин дилиндән истифадә этмәк хейирлидир. Мәсәлән, Ахундовун «Шәрг поэмасы», Сәһһәтин «Шаир, шеир пәриси вә шәһәрли», С. Вурғунун «Зәнчинин арзулары» вә с. әсәрләрә әсасән апарылан белә язылар шеирин әсас бәдии көзәллийиндән истифадә этмәкдә шакирдләрә бөйүк көмәк эдир.

VIII синифдә Фүзулинин «Көнлүм» рәдифли гәзәли дә кечилир. Бу гәзәлин дил ҹәһәтдән тәһлилини гысача нәздән кечирәк.

Тутушду гәм одуна шад көрдүйүн көнлүм,
Мүгәййәд олду, ол азад көрдүйүн көнлүм!
Дияри-һиҹрдә сейли-ситәмдән олду хәраб,
Фәзайи-эшгдә абад көрдүйүн көнлүм!
Нә көрдү бадәдә, билмәм ки, олду бадәпәрәст,
Мүриди-мәшрәбү зөһһад көрдүйүн көнлүм.
Фәрагын одуну көрдүкҹә мум тәк әриди,
Сәбатү сәбрдә фулад көрдүйүн көнлүм.
Кәтирди иҹз, көрүб эшг мүшкүл олдуғуну,
Гаму һүнәрләрә үстад көрдүйүн көнлүм...
Фүзули эйләди аһәнк-эйшханейи—Рум,
Әсири-меһнәти Бағдад көрдүйүн көнлүм.

Бу гәзәлдә ашигин висал вахтындакы хошбәхт һәяты илә һиҹран дәминдәки бәдбәхтликләри бөйүк бир мәһарәтлә мүгайисә эдилир. Мүгайисәни, башга сөзлә десәк, бу гәрибә контрасты (тәзад) үмуми сөзләрлә изаһ этмәк чәтиндир. Гәзәли яхшы дәрк этмәк үчүн әввәлә мүәллим йығҹам, гыса кириш сөзү, сонра шакирдләрә көзәл бәдии оху нүмунәси верир. Даһа сонра гәзәлдә олан вә фикрин билаваситә анлашылмасыны чәтинләшдирән **мүгәййәд, мүрид, мәшрәб, зөһһад, сәбат, иҹз, эйшханә, аһәнк, меһнәт, фәза** вә с. сөзләрин лүғәтини верир. Сонра бурадакы тәзадлар бир-бир ачылыб изаһ эдилир. Шадлыгла—гәмин, азадлыгла—дустаглығын, әсирлийин, һиҹранла—вүсалын, бадә, шәраб илә—заһидин, мөмининин, мумла—поладын, һүнәрлә—аҹизлийин, эйш-ишрәтлә—дәрд-гәмин неҹә мәһарәтлә бир-биринә гаршы гоюлдуғуну вә бунларын һамысынын бир ердә неҹә бөйүк бир тәзадлар силсиләси тәшкил этдийини ачыб шакирдләрә көстәрмәк лазымдыр.

Нәһайәт, бу шеирин форма этибарилә гәзәл (әламәтләрини көстәрмәклә), «Көрдүйүн көнлүм» сөзләринин рәдиф олдуғу, гафийәнин исә рәдифдән габаг кәлән сөзләрдә (шад, азад, абад, зөһһад, фулад, устад, Бағдад) олдуғу, рәдифләрин тәкрар олараг фикри даһа да гүввәтләндирдийи, мүбалиғә вә контрастлардакы усталыг бир-бир ачылыб изаһ эдилир.

☆

Лирик әсәрләрин тәдрисиндә чәтинлик төрәдән мәсәләләрдән бири дә мәктәб практикасында шеир техникасынын яхшы өйрәнилмәмәсидир. Шакирдләрин әксәриййәти мүхтәлиф шеир шәкилләрини, онун хүсусиййәтләрини, гайда-ганунларыны чох пис билир. Һалбуки шеир техникасына бәләд олмадан лирик әсәрин бәдии хүсусиййәтләрини яхшы гаврамаг, сағлам бәдии зөвгә малик олмаг чәтиндир.

Буна көрә, үмумиййәтлә әдәбийят нәзәриййәсинин, хүсусән шеир гайда-ганунларынын өйрәдилмәсинә чидди фикир верилмәлидир. Бу һагда биз бурада тәфәррүата вармадан гейд этмәлийик ки, мүәллим һәлә V синифдә нәзм илә нәсрин башлыча фәргини яхшы өйрәтмәлидир. Бунун үчүн исә эйни фикрин нәзм вә нәср илә ифадәсинә шакирдләрин диггәтини чәлб этмәк вә мүгайисә йолу илә урадакы әсас фәргин вәзн, гафиййә, бөлкү (дураг) вә башга гейда-ганунларыны көстәрмәкдир[1].

Шакирдләрин вәзн, гафиййә, рәдиф, бөлкү (дураг), тәкрир, бәдии суал, нида вә с. һаггындакы тәсәввүрләри думанлыдыр. Онлар чох заман вәзнләри гарышдырдыглары кими, шеир формаларыны да мүәййән этмәкдә чәтинлик чәкирләр, гәзәли мәснәвидән, мүхәммәси гошмадан айыра билмирләр. Буна көрә дә гафиййә вә рәдифләри көстәрмәк, дурағы тәйин этмәк, шеирин нечә һечалы олдуғуну тапмаг үзәриндә шакирдләри практик олараг ишләтмәлидир. Бу ишдә көз илә гулағын, көрмәк вә эшитмәк дуйғуларынын әлбир ишләмәси чох мүһүмдүр. Хүсусән гулағын көмәйи илә дураглары тәйин этмәк вә шеирдә вәзн позғунлуғуну дәрһал дуймаг бачарығы үзәриндә шифаһи тәмрин вә чалышмалар гүввәтләндирилмәлидир.

Габагчыл мүәллимләр бунларын һамысыны шакирдләри китаб үзәриндә, язы дәфтәрләриндә вә язы тахтасында даһа чох ишләтмәклә, онлары сәрбәст мүһакимәйә алышдырмагла, грамматикада фонетика бәһсиндә һечанын хүсусиййәтләрини хатырлатмаға мүвәффәг олурлар.

Шеирин мүхтәлиф ганунлары һаггында верилән мәлумат, тәриф вә дустурларын механики өйрәнилмәсинә әсасланмамалыдыр. Шакирдләр лирик әсәрләр үзәриндә мүшаһидә апармалы, сәрбәст ишләмәли, һәр бир гайда-гануну мүшаһидә вә тәдгиг нәтичәси кими шүурлу олараг мәнимсәмәлидирләр. Гафиййәнин мүхтәлиф нөвләри (там гафиййә, ярым гафиййә, гулаг гафиййәси, исми гафиййәләр вә с.) вә башга хүсусиййәтләрин өйрәнилмәсиндә шакирдләрин яш вә билик сәвиййәсинә мүвафиг әсәрләрдән, хүсусән, мүасир совет лирикасынын яхшы нүмунәләриндән кениш истифадә эдилмәлидир.

---

[1]) Бу һагда кениш мәлумат алмаг үчүн «Әдәбийят методикасы» китабынын «Әдәбийят нәзәриййәси тәдриси» фәслинә бах! Азәрнәшр, 1952, сәһ. 227-255.

Ә. ӘФӘНДИЗАДӘ
Азәрбайчан ССР Элми-тәдгигат педагокика институтунун элми ишчиси.

МОРФОЛОЖИ ТӘҺЛИЛ ҺАГГЫНДА

Грамматик тәһлил орта мәктәбдә Азәрбайчан дилинин тәлиминдә бөйүк әһәмиййәтә маликдир. Грамматик тәһлил шакирдләрә кениш үмуми тәһсилин верилмәсиндә, мүкәммәл савад өйрәдилмәсиндә, онларын мәнтиги тәфәккүрләринин, язылы вә шифаһи нитгләринин, орфография вәрдишләринин инкишафына бөйүк тәсир көстәрир.

Грамматик тәһлил методик бир йолдур. Ону Азәрбайчан дилинә аид чалышма нөвләриндән бири кими баша дүшмәк олар. Бу чалышмаларын васитәсилә шакирдләр верилән мәтндәки мүәййән грамматик һадисәләри тапмагла, бунлары грамматиканын һансы бөлмәсинә аид этмәк лазым олдуғуну тәйин эдир, тәһлил олунан чүмләнин вә я сөзүн грамматик характеристикасыны верирләр.

Мәктәбләримиздә грамматик тәһлилин мүхтәлиф нөвләриндән: синтактик тәһлил, морфоложи тәһлил вә фонетик тәһлилдән истифадә эдилир. Тәһлил һәчм этибарилә бүтөв, ярымчыг, үмумиләшдиричи вә с. ола биләр. Мәһз тәһлилин бу нөвләри вә онун мүхтәлиф вариантлары грамматиканын өйрәдилмәсиндә мүәллимә онун гаршысында дуран вәзифәләри еринә етирмәк үчүн бөйүк көмәк көстәрә биләр.

Грамматик тәһлилдән дәрсин һәр бир этапында истифадә этмәк олар. Бәзән бүтөв бир дәрси грамматик тәһлилә сәрф этмәк мүмкүндүр. Грамматик тәһлилә һәср эдилмиш һәр бир дәрс мүтләг мүәййән мәгсәдә истигамәтләндирилмәлидир. Һәмин мәгсәддән вә кечилән програм материалларындан, дәрсин мөвзуундан асылы олараг, грамматик тәһлилин нөвү мүәййән эдилир. Мәсәлән, V синифдә шакирдләр әсасән фонетика вә морфолокияны кечдикләри үчүн, бурада ән чох морфоложи вә фонетик тәһлил апармаг лазымдыр. Буну да гейд этмәк лазым-

дыр ки, һәмин синифдә морфоложи тәһлил там ола билмәз. Чүнки шакирдләр нитг һиссәләрини V синифдә програм үзрә ялныз феилә гәдәр өйрәнирләр.

Орта мәктәбдә грамматик тәһлил мәсәләси чох кениш бир мөвзу олдуғу үчүн буну бир мәгаләдә әһатә етмәк чох чәтиндир. Буна көрә дә бу мәгаләдә грамматик тәһлилин анчаг бир нөвүндән—морфоложи тәһлилдән бәһс эдиләчәкдир.

Мәлум олдуғу үзрә морфоложи тәһлил ики чүр олур:

1) сөзүн гурулушуна көрә тәһлили; 2) нитг һиссәләринә көрә тәһлил.

Республикамызын бир сыра мәктәбләриндә апарылан мүшаһидәләрә вә бәзи габагчыл мүәллимләрин иш тәчрүбәсинә әсасланараг язылмыш бу мәгаләдә ялныз нитг һиссәләринә көрә тәһлилдән бәһс едәчәйик[1].

Нитг һиссәләринә көрә тәһлил

Тәчрүбә көстәрир ки, шакирдләр чох заман нитг һиссәләри илә чүмлә үзвләрини бир-бирилә гарышдырырлар. Бунун башлыча сәбәбләриндән бири одур ки, бәзи дил мүәллимләри шакирдләрә нитг һиссәләри вә чүмлә үзвләринин хүсусиййәтләрини яхшы өйрәтмир, морфолокия илә синтаксисин әлагәли тәлими мәсәләсинә риайәт етмирләр. Бунун нәтичәсиндә шакирдләрин чоху, мәсәлән, феиллә хәбәрин, сифәтлә тәйинин вә с. фәргини айдын билмир.

Мәлумдур ки, V синифдә һәлә айры-айры нитг һиссәләрини кечмәздән әввәл, нитг һиссәләри һаггында шакирдләрә үмуми мәлумат верилир. Бу мәлумат шакирдләрә бу һагда ибтидаи мәктәбдә верилән биликләр әсасында, әләчә дә һәр бир нитг һиссәсинин әсас әламәтләри һаггында верилән әлавә изаһат әсасында гурулмалыдыр. Мәсәлән, мүәллим изаһ едир ки, исимләр әшяларын адыны билдирир, һалланыр, нисбәт шәкилчиләри гәбул едир, **ким, нә** вә бәзән **һара** суалларына чаваб олур. Чүмләдә бүтүн чүмлә үзвләри вәзифәсиндә ола билир. Феилләр исә әшянын һал вә һәрәкәтини билдирир; заман вә шәхс шәкилчиләри гәбул едир. Чүмләдә әсасән хәбәр олур. Бу изаһаты беләә бир схема үзәриндә дә апармаг олар.

[1]. «Сөзүн гурулушуна көрә тәһлили һаггында». Бах: «Азәрбайчан мәктәби» журналы №5, 1954-чү ил, сәһ. 25—28.

Нитг һиссәси	Нә билдирир?	Нечә дәйишир?	Һансы суаллара чаваб олур?	Чүмләдә һансы чүмлә үзвү ола билир?
Исим	Шейләрин, һадисәләрин, инсан вә һейванларын вә с. адыны билдирир (китаб, туфан, Әли, гуш, вә с.)	Һалланыр, чәмләнир, нисбәт шәкилчиләрини гәбул едир.	Ким? Нә? Һара?	Бүтүн чүмлә үзвләри вәзифәсиндә ола билир.
Феил	Әшянын һал вә я һәрәкәтини билдирир.	Заман вә шәхсә көрә дәйишир, мәсдәр шәкилчиси гәбул едир.	Нә едир? Нә етди? Нечәдир? Кимдир? Нәдир вә с.	Чох заман чүмләдә хәбәр олур.

Айры-айры нитг һиссәләрини кечдикчә, һәр бир нитг һиссәсинин әсас әламәтләри һаггында шакирдләрдә айдын тәсәввүр ойатмаг вә онларын биликләрини тәмрин нәтичәсиндә мөһкәмләтмәк үчүн грамматик тәһлил (бурада нитг һиссәләринә көрә тәһлил) апармаг лазымдыр. Чүмләнин нитг һиссәләринә көрә тәһлили нәтичәсиндә шакирдләрә өйрәтмәк олур ки, сөзүн формасы, даһа доғрусу, онун дәйишиб дәйишмәмәси, башлыча олараг чүмләдә сөзләрин бир-бири илә әлагәсиндән асылыдыр. Буна көрә дә айры-айры формалары, мәсәлән, исмин һалланмасыны чүмләдән кәнарда өйрәнмәк доғру дейилдир.

Бәзи мүәллимләр шакирдләрә ибтидаи мәктәбдә програм материалы үзрә грамматикадан верилән мәлуматы гәтиййән нәзәрә алмайараг, беләә һесаб едирләр ки, V синифдә куя айры-айры нитг һиссәләрини кечмәйинчә грамматик тәһлил апармаг олмаз. Куя әкәр шакирдләр, мәсәлән, исим, сифәт вә сайы кечмишләрсә, верилән чүмләни ялныз бу үч нитг һиссәсинә көрә тәһлил етмәлидирләр. Шүбһәсиз, бу тамамилә янлыш фикирдир. Чүнки нитг һиссәләри һаггында шакирдләрин һәлә ибтидаи мәктәбдән мүәййән мәлуматы олур. Буна көрә дә **«Исим»** мөвзуундан әввәл «Нитг һиссәләри һаггында үмуми мәлумат» мөвзуну кечәркән дә нитг һиссәләринә көрә грамматик тәһлил апармаг мүмкүн вә лазымдыр.

Нитг һиссәләринә көрә тәһлилдә мәтндәки һәр бир сөзүн ону характеризә едән грамматик әламәтләрини көстәрмәк лазымдыр. Бу әламәтләр ичәрисиндә сөзүн һансы нитг һиссәсин-

дән олдуғуну көстәрән, һәмин нитг һиссәси үчүн даими олан әламәтләр хүсуси олараг фәргләндирилмәлидир.

Мүхтәлиф нитг һиссәләриндә бу әламәтләр ашағыдакылардыр:

исимләрдә—әшянын адыны билдирмәси, үмуми вә я хүсуси олмасы;

сифәтләрдә—әшяя аид олуб, онун әламәтини вә я кейфиййәтини билдирмәси, дәрәчә билдирмәси;

сайларда—әшянын мигдарыны вә я сырасыны билдирмәси;

феилләрдә—мүәййән заман вә шәхси билдирмәси вә б. к.

Лакин ялныз бу сайылан әламәтләрлә нитг һиссәсини изаһ этмәк чәтиндир. Чүнки һәмин әламәтләр сөзләрин чүмләдә бир-бири илә әлагәсини экс этдирә билмир, һалбуки тәһлилдә бу әлагәни көстәрмәк вә онун грамматик характерини изаһ этмәк нитг һиссәләрини мүкәммәл өйрәнмәкдә чох вачибдир.

Буна көрә дә сөзүн чүмләдәки ериндән вә башга сөзләрлә әлагәсиндән асылы олараг мейдана чыхан әламәтләри—һәмин сөзүн даими олмаян әламәтләрини дә көстәрмәк лазымдыр. Белә әламәтләрдән исимләрдә, мәсәлән, сөзүн һансы һалда олмасыны, һансы нисбәт шәкилчисини гәбул этмәсини көстәрмәк мүмкүндүр. Бу әламәтләр сөзүн чүмләдә башга сөзләрлә олан әлагәсиндән мейдана чыхыр.

Белә әламәтләр айры-айры нитг һиссәләриндә мүхтәлиф олур. Мәсәлән:

исмләрдә - һал шәкилчиләри, нисбәт шәкилчиләри, хәбәр шәкилчиләри,

сифәтләрдә - һал шәкилчиләри, нисбәт шәкилчиләри, хәбәр шәкилчиләри,

феилләрдә - бу вә я дикәр формада ишләнмәси, хәбәр шәкилчиләри (шәхс сонлуглары) вә с.

V—VI синифләрдә нитг һиссәләринин нисбәтән кениш кечилмәси илә әлагәдар олараг, чалышмаг лазымдыр ки, шакирдләр чүмләдә тәһлил эдилән сөзүн һәм даими, һәм дә даими олмаян әламәтләрини көстәрсинләр.

Тәһлилдә а) әввәлчә сөзүн һансы нитг һиссәси олдуғуну демәли, б) сонра онун даими грамматик әламәтләрини сөйлә-

мәли, в) даһа сонра исә һәмин сөзүн чүмләдә дашыдығы ролундан вә я башга сөзләрлә әлагәсиндән асылы олараг, дәйишән формасыны изаһ этмәлидир. Беләликлә, там морфоложи тәһлилдә шакирдә айры-айры нитг һиссәләринин ашағыдакы әламәтләрини көстәрмәйи өйрәтмәк лазым кәлир.

исимләрдә:
а) гурулушча нөвү,
б) хүсуси вә я үмуми исим олмасы.
в) тәк вә чәм олмасы,
г) һалы,
ғ) нисбәт шәкилчиси гәбул этмишсә, һансы шәхсә мәнсуб олмасы,
д) һансы суала чаваб олмасы,
е) әлагәдә олдуғу сөз.

сифәтләрдә:
а) гурулушча нөвү,
б) дәрәчәси,
в) һалы,
г) һансы суала чаваб олмасы,
ғ) әлагәдә олдуғу сөз.

сайларда:
а) гурулушча нөвү,
б) мәнача нөвү,
в) һалы,
г) һансы суала чаваб олмасы,
ғ) әлагәдә олдуғу сөз.

әвәзликләрдә:
а) мәнача нөвү,
б) тәк вә я чәм олмасы,
в) һалы,
г) һансы суала чаваб олмасы,
ғ) әлагәдә олдуғу сөз.

феилләрдә:
а) гурулушча нөвү,
б) һәмин феилин мәсдәр шәкли,
в) мәнача нөвү,
г) заманы,
ғ) шәхси,
д) формасы,
е) һансы суала чаваб олмасы,
ә) әлагәдә олдуғу сөз.

зәрфләрдә:
а) гурулушча нәвү,
б) мәнача нөвү,
в) һансы суала чаваб олмасы,
г) әлагәдә олдуғу сәз.

гошмаларда
Исмә гошулуб, онун мүәййән һалда ишләнмәсини тәләб этмәси.

бағлайычыларда:
а) гурулушча нөвү,
б) һансы сөзләри вә я һансы чүмләләри бир-биринә бағламасы.

нидаларда:
мәнача нәйи ифадә этмәси.

Нитг һиссәләринин бу әламәтләриндән башга, там морфоложи тәһлилдә ери кәлдикчә айры-айры формаларын язылышыны да шакирдләрдән сорушмаг олар. Бу, орфография гайдаларыны грамматик формаларла әлагәли олараг тәкрар этмәк нөгтейи-нәзәриндән чох файдалыдыр. Мәсәлән, әкәр тәһлил үчүн **«Ағачлар ямяшыл ярпагларла өртүлмүшдүр»** чүмләси верилмишсә, бурада **«ағач»** сөзүнүн ахырында нә үчүн **«ч»** дейил, **«ч»** язылдығыны, **«ямяшыл»** сөзүнүн айры дейил **(ям-яшыл)**, битишик язылдығыны шакирддән сорушмаг олар.

Азәрбайчан дилиндә бир сыра сөздүзәлдичи шәкилчиләр, һәтта, бәзи нитг һиссәләринин грамматик хүсусиййәтләриндән бирини тәшкил эдир. Бу, хүсусилә, сифәт вә зәрфә даһа чох аиддир. Чүнки Азәрбайчан дилиндә сифәт вә зәрфин айрыча

грамматик формасы йохдур. Бунлар, башлыча олараг, мәналарына вә чүмләдә дашыдыглары рола көрә тәйин эдилир. Лакин сифәт вә зәрфләри, бундан башга сөздүзәлдичи шәкилчиләринә көрә дә мүәййән этмәк мүмкүндүр. Шакирд билмәлидир ки, мәсәлән, **лы, ли, лу, лү, (ағыллы, дилли, дузлу, күллү** вә с.), **ан, ән, ян, йән (язан, кәсән, охуян** вә с.) шәкилчиләри илә дүзәлән сөзләр сифәт олур. Яхуд, **часына, чәсинә, (стахановчасына, мәрдчәсинә)** шәкилчиләрлә дүзәлән сөзләр зәрф олур. Тәһлил эдилән сөзүн чүмләдәки дикәр сөзләрин һансындан асылы олдуғуну да көстәрмәк морфоложи тәһлилин әсас әламәтләриндән бири олмалыдыр. Бу әламәти мүәййән этмәдән шакирд бир сыра сөзләрин һансы нитг һиссәсиндән олдуғуну сүбут эдә билмәз. Мәсәлән, **яхшы, пис, көзәл, әла, бәрк, узун,** вә с. кими сөзләр чүмләдәки еринә көрә сифәт вә я зәрф олур. **«Яхшы китабы һамы севир»** чүмләсиндә **«яхшы»** сөзү сифәтдир; **«Ариф дәрсә яхшы һазырлашмышдыр»** чүмләсиндә исә **«яхшы»** сөзү зәрфдир. Чүнки биринчи чүмләдә **«яхшы»** исмә **(китаб)** аиддир, икинчи чүмләдә исә эйни сөз феилә **(һазырлашмышдыр)** аиддир.

Тәһлил эдилән сөзүн чүмләдә башга сөзләрлә әлагәсини көстәрмәдән бир сыра формалары да дүзкүн тәйин этмәк олмаз. Мәсәлән, шакирдләр чох заман үчүнчү шәхс тәкин нисбәт шәкилчиси илә тәсирлик һалын шәкилчиләрини бир-бирилә гарышдырырлар (хүсусилә, самитлә битәнләрдә). Шакирд һәмин сөзүн чүмләдә һансы сөзлә бағлы олдуғуну мүәййәнләшдирәрсә, белә сәһвләри арадан галдырмаг даһа асан олар. Мәсәлән, **«Эвә еничә кәлмишдим ки, гапынын зәнки чалынды»** чүмләсиндә **«зәнки»** сөзүнүн гәбул этдийи **«и»** шәкилчиси һеч дә тәсирлик һал шәкилчиси дейилдир, чүнки бу сөз хәбәрлә ифадә эдилән ишин обйектини билдирмир; өзүндән әввәлки сөзлә бағлы олдуғундан һәмин сөзә нисбәти ифадә этмәк үчүн нисбәт шәкилчиси гәбул этмишдир.

Ачаг, әчәк, мыш, миш..., малы, мәли, асы, әси вә с. кими шәкилчиләри олан сөзләрин дә формасыны тәйин этмәк үчүн һәмин сөзүн чүмләдәки башга сөзләрлә әлагәсини мүәййән этмәк лазымдыр. Чүнки бу шәкилчиләр икивәзифәли шәкилчиләрдир. Бунлар һәм феилин форма шәкилчиләри, һәм дә феил көкләриндән сифәт дүзәлдән шәкилчиләр вәзифәсиндә ишләнир. Әкәр, мәсәлән, **язылачаг, көрүлмүш, ичмәли** вә с. кими сөзләр өзүндән сонракы исмә бағлы оларса **(язылачаг** мәктуб, **көрүлмүш** иш, **ичмәли** су), шүбһәсиз, сифәт олачаг. Буна көрә

дә һәмин сөзләри дүзәлдән шәкилчиләри сифәт дүзәлдән шәкилчиләр кими тәһлил этмәк лазымдыр.

Бүтүн бу фактлар көстәрир ки, нитг һиссәләринә көрә грамматик тәһлилдә тәһлил эдилән сөзүн һансы сөзлә бағлы олдуғуну көстәрмәк бөйүк әһәмиййәт кәсб эдир.

Грамматик тәһлилдә нитг һиссәләринә верилән суалларын да бөйүк әһәмиййәти вардыр. Чүмләдә сөзләрин бир-бирилә әлагәсини мүәййән этмәкдә суаллар ән яхшы васитәдир.

Гейд этмәк лазымдыр ки, юхарыда көстәрилән схема үмумиләшдиричи морфоложи тәһлил үчүндүр. Буна көрә дә, белә тәһлил ялныз морфолокия курсу бүтүнлүклә кечилдикдән сонра апарыла биләр. Бундан әввәлки мәрһәләләрдә (морфолокиянын айры-айры мөвзуларынын кечилдийи мәрһәләләрдә) тәһлил үчүн схеманын буна уйғун һиссәләриндән истифадә этмәк мүмкүндүр. Һәтта, бу схеманы кечилән мөвзунун тәләбинә уйғун шәкилдә дә ихтисар этмәк олар. Мәсәлән, әкәр дәрс сифәт мөвзууна һәср эдилмишсә, тәһлилдә схеманын сифәтә гәдәр көстәрилмиш һиссәсини тәтбиг этмәклә кифайәтләнмәк олар.

Грамматик тәһлилдә бу схемадан истифадә этмәк дәрси кейфиййәтли апармаг вә вахта гәнаәт этмәк нөгтейи-нәзәриндән чох әһәмиййәтлидир. Бәзән мүәллимләрин чоху дәрсдә вахтын азлығындан шикайәт эдирләр. Һәтта, бәзиләри грамматик тәһлилә мүмкүн гәдәр аз ер вермәйә чалышырлар ки, вахт чох кетмәсин. Шүбһәсиз, бу, мүәллимин, һәр шейдән әввәл, дәрс саатындан сәмәрәли истифадә эдә билмәмәсинин нәтичәсидир. Бир чох мүәллимләрин дәрсләриндә апарылан мүшаһидәләр көстәрмишдир ки, чохлары тәһлилдә юхарыда көстәрилән схема үзрә шакирдләрдән әлагәли чаваб тәләб этмирләр. Һәр бир сөзү тәһлил этдикчә, онун әламәтләрининин сайы гәдәр шакирдә суал верирләр. Мәсәлән: **Арифин гардашы Минкәчевирдә ишләйир** чүмләсиндә **Арифин** сөзүнү тәһлил этмәк үчүн мүәллим белә суаллар верир. Бу сөз һансы нитг һиссәсидир? Хүсусидир я үмумидир? Тәкдир я чәмдир? Гурулушча нә чүр исимдир? Һансы һалда ишләдилмишдир? Һансы суала чаваб олур? Чүмләдә һансы сөзлә бағлыдыр?

Демәк, едди суал вермәк лазым кәлир. Һалбуки һәмин схема шакирдләрә яхшы өйрәдиләрсә, вахта хейли гәнаәт эдилмиш олар. Әлбәттә, шакирдләрә бу схеманы тәдричән өйрәтмәк лазымдыр.

Шакирдләри мүәййән эдилмиш схема үзрә тәһлилә алышдырмаг үчүн габагчыл мүәллимләр язылы тәһлилдән кениш истифадә эдирләр. Бу вә я дикәр нитг һиссәсинә аид белә тәһлилин ашағыда ики варианты верилир:

Биринчи вариант

Чүмлә: **Саһилә доғру чан атан көпүклү далғалар боз гаялара чырпынараг шырылдайыр, күнәшин шүалары дәниздә әкс эдирди.**

Исимләр:

1. Саһилә—гурулушча садәдир, ер ады билдирир, үмуми исимдир, тәкдир, йөнлүк һалындадыр, **нәйә?** суалына чаваб верир.

2. Далғалар—гурулушча садәдир, чисим ады билдирир, үмумидир, чәмдир, адлыг һалындадыр, **нә?** суалына чаваб олур.

3. Гаялыглара—гурулушча дүзәлтмә исимдир (**гая**—көк, **лыг**—сөздүзәлдичи шәкилчидир), ер ады билдирир, үмумидир, чәмдир, йөнлүк һалындадыр, **һарая?** суалына чаваб олур.

4. Күнәшин—гурулушча садәдир, хүсуси исимдир, тәкдир, йийәлик һалындадыр, **нәйин?** суалына чаваб олур.

5. Шүалары—гурулушча садәдир, чисим ады билдирир, үмуми исимдир, чәмдир, адлыг һалындадыр, **ы — үчүнчү** шәхс тәкин нисбәт шәкилчисидир, **нә?** суалына чаваб олур.

6. Дәниздә—гурулушча садәдир, ер ады билдирир, үмуми исимдир, тәкдир, ерлик һалындадыр, **һарада?** суалына чаваб олур.

Сифәтләр:

1. Чан атан—гурулушча мүрәккәбдир, феилдән дүзәлән сифәтдир: (ан— шәкилчиси феилдән сифәт дүзәлдән шәкилчидир), **далғалар** исминә аиддир, әламәт билдирир, ади дәрәчәдәдир, адлыг һалындадыр, **нечә** суалына чаваб олур.

2. Көпүклү—гурулушча дүзәлтмә сифәтдир (**көпүк**—көк, **лү**—исимдән сифәт дүзәлдән шәкилчидир), **далғалар** исминә аиддир, әламәт билдирир, ади дәрәчәдәдир, адлыг һалындадыр, **һансы?** суалына чаваб олур,

3. Боз—гурулушча садәдир, **гаялыглар** исминә аиддир, әламәт билдирир, ади дәрәчәдәдир, адлыг һалындадыр, **һансы?** суалына чаваб олур.

ИСИМЛӘР

Исимләр	Гурулушча нөвү	Хүсусидир я үмуми	Тәкдир я чәм	Һансы һалдадыр	Һансы суала чаваб олур
саһилә	садә	үмуми	тәк	йөнлүк һ.	нәйә?
далғалар	садә	үмуми	чәм	адлыг һ.	нә?
гаялыглара	дүзәлтмә (гая—лыг)	үмуми	чәм	йөнлүк һ.	һарая?
күнәшин	садә	хүсуси	тәк	йийәлик һ.	нәйин?
шүалары	садә	үмуми	чәм	адлыг һ.	нә?
дәниздә	садә	үмуми	тәк	ерлик һ.	һарада?

СИФӘТЛӘР

Сифәтләр	Гурулушча нөвү	Һансы исимлә бағлыдыр	Мүгайисә дәрәчәси	Һалы	Суалы
чан атан	мүрәккәб (чан ат—ан)	далғалар	ади	адлыг	нечә?
көпүклү	дүзәлтмә (көпүк—лү)	далғалар	ади	адлыг	һансы?
боз	садә	гаялыглар	ади	адлыг	һансы?

Нитг һиссәләринә көрә тәһлил бүтүн синифләрдә апарылмалыдыр. Лакин мүхтәлиф синифләрдә морфоложи тәһлилин һәчми дә мүхтәлиф олур. Белә ки, V синифдә нитг һиссәләринә көрә тәһлил икинчи рүбдән башланылыр. Чүнки бу дөврдә шакирдләр һәлә исми өйрәнирләр. Буна көрә һәмин мәрһәләдә апарылан грамматик тәһлилдә исимдән башга, чүмләдәки дикәр сөзләрин ялныз һансы нитг һиссәсиндән олдуғуну (нитг һиссәсинин адыны) сорушмагла тәһлили мәһдудлашдырмаг лазымдыр. Бу заман тәһлил үчүн верилән чүмләләр һәчми этибарилә дә бөйүк олмамалыдыр. Элә чүмләләр сечмәк лазымдыр ки, бурада исимләр мүхтәлиф формаларда ишләнмиш олсун. Бунунла мүәллим шакирдләрин, мәсәлән, адлыг һалында ишләнән исимлә тәсирлик һалында (шәкилчисиз) кәлән исми фәргләндирмәйи бачарыб бачармадыгларыны өйрәнә биләр.

Нүмунә үчүн белә бир чүмлә көтүрәк: **Колхоз бу ил чохлу мәһсул йығмышдыр.** Шүбһәсиз, шакирд бу чүмләдә **мәһсул** сөзүнүн тәсирлик һалында олдуғуну асанлыгла мүәййән эдә билмәйәчәкдир. Бәс белә һалда нә этмәк лазымдыр? Һәмин чүмләдәки **колхоз** сөзү илә **мәһсул** сөзүнүн исмин һансы һалында ишләндийини, бунларын фәргини шакирд нә чүр мүәй-

јәнләшдирмәли вә изаһ етмәлидир? Бунун үчүн шакирддән тәләб етмәк олар ки, чүмләдә бир-бирилә бағлы олан сөзләри айырыб јазсын.

Колхоз јығмышдыр, бу ил јығмышдыр, чохлу мәһсул, мәһсул јығмышдыр.

Бундан сонра **колхоз** вә **мәһсул** сөзләринин алтындан хәтт чәкилир. Һәмин сөзләрин чүмләдә һансы сөзләрлә бағлы олдуғу тәјин едилир. Даһа сонра исә шакирд мүәјјән едир ки, колхоз сөзү бу чүмләдә һаггында данышылан сөздүр, јәни мүбтәдадыр. Демәк, бу сөз адлыг һалындадыр (белә олмаздыса, мүбтәда ола билмәзди), **мәһсул** сөзү исә тамамлыгдыр, демәк, адлыг һалында дејил, тәсирлик һалындадыр. Бундан башга, һәмин сөзә, јәни формача адлыг һалында ишләнән исимләрә охшајыб, лакин гејри-мүәјјәнлик билдирәрәк, тәсирлик һалында олан исмә **нә** суалындан башга, **нәји** суалыны да вермәк мүмкүндүр: нә јығмышдыр? **Мәһсул; нәји** јығмышдыр? **Мәһсулу.** Мүбтәдаја исә **нәји** суалыны вермәк мүмкүн дејилдир.

Тәсирлик һал шәкилчиси гәбул едән исимлә (самитлә битән сөзләрдә) үчүнчү шәхс тәкин нисбәт шәкилчиси илә ишләнән исимләри дә бир-бириндән фәргләндирмәји тәһлил заманы шакирдләрә өјрәтмәк лазымдыр. Мәсәлән, **Арифин гардашы али мәктәби бу ил битирди** чүмләсиндә **гардашы** вә **мәктәби** сөзләрини шакирд, чох еһтимал ки, исмин тәсирлик һалы кими изаһ едәчәкдир. Һалбуки бурада **гардашы** сөзү адлыг һалында, **мәктәби** сөзү исә тәсирлик һалындадыр. Буну һәмин сөзләрин чүмләдәки башга сөзләрлә әлагәсиндән тәјин етмәк олар. **Гардашы,** өзүндән әввәлки **онун** сөзү илә бағлыдыр. Әкәр **онун гардашы** бирләшмәсиндә икинчи тәрәфин шәкилчисини атсаг, мәна позулар (онун гардаш), һәмин сөзләр бир-бирилә бағлана билмәз. Бурадакы **ы** шәкилчиси онун сөзүнүн тәләби нәтичәсиндә кәлиб, үчүнчү шәхс тәкин нисбәтини билдирир. Демәк, **гардашы,** сөзү бу чүмләдә тәсирлик һалында дејилдир: **кими?** суалына јох, **ким?** суалына чаваб олур, буна көрә дә **онун** сөзү илә бирликдә чүмләнин мүбтәдасы вәзифәсиндә ишләнмишдир. **Мәктәби** сөзү исә **битирмишдир** хәбәринә аиддир, **нәји?** суалына чаваб олур.

Бүтүн бу фактлар көстәрир ки, тәһлил үчүн сечилән чүмләнин чәтинлији ондакы сөзләрин сајындан дејил, һәмин чүмләдә олан грамматик формалардан асылыдыр.

Морфоложи тәһлилдә ајры-ајры нитг һиссәләринин әламәтләрини көстәрәркән шакирдләр бир сыра чәтинликләрә раст кәлә биләрләр. Буну мүәллим әввәлдән онларын нәзәринә чатдырмалы, габагчадан шакирдләрә изаһ етмәлидир. Бунлардан ашағыдакылары гејд етмәк олар:

1) Самитлә битән исимләрдә үчүнчү шәхс тәкин нисбәт шәкилчиләри илә тәсирлик һал шәкилчиләри формача бир-биринә охшајыр, лакин бунларын ифадә етдикләри грамматик мәна тамамилә башга-башга олур.

2) Бәзи исимләрә саитлә башланан шәкилчи гошулдугда, сөз көкүнүн сон саити дүшүр. Мәсәлән, синиф, синфин, синфә, синфи. Бу һадисә јијәлик, јөнлүк вә тәсирлик һалларында олур.

3) Шакирдләрә әввәлчәдән өјрәдилмәлидир ки, грамматик тәһлилдә тәсирлик һалында ишләнән исмин мүәјјәнлик вә ја гејри-мүәјјәнлик билдирдијини көстәрмәк лазымдыр.

4. Шакирдләр тәһлилдә чох заман исмин адлыг һалы илә гејри-мүәјјәнлик билдирән тәсирлик һалы формасыны мүәјјән едәркән сәһв бурахырлар. Шакирдләрә өјрәтмәк лазымдыр ки, белә һалларда чүмләнин мәнасына фикир вериб, һәмин сөзүн чүмләдәки јерини вә вәзифәсини тәјин етсинләр.

5. Сифәтин гурулушча нөвүнү тәјин едәркән, шакирд онун исми сифәт вә ја феили сифәт олдуғуну да көстәрмәлидир. Бу, хүсусилә, о чәһәтдән хејирлидир ки, шакирдләр бир сыра феили сифәтләри феилләгарышдырмасынлар.

6. Тәһлил едилән чүмләдә икивәзифәли шәкилчиләр варса, шакирдләр онлары изаһ етмәлидир.

7. Сифәт бәзән чүмләдәки синтактик вәзифәсиндән асылы олараг исмин јерини тутур. Мәсәлән, **Бу маһныны охујан мәним јолдашымдыр. Гырмызы көзәл рәнкдир.** Көрүндүјү кими, белә һалларда сөзүн мәнасы да дәјишир.

Исим јериндә ишләнән сифәтләри ики гисмә ајырмаг олар:

а) вахтилә сифәт олуб, инди исә јалныз исим оланлар; мәсәлән, **јолчевирән, трамвајсүрән, әлүзјан, Бадамлы, чалаған...** вә с.

Бу кими сөзләр мәна вә чүмләдәки вәзифәсинә көрә сифәтлик әламәтини тамамилә итирмишдир. Бунларда сифәтин јалныз бир формал әламәти галмышдыр ки, бу да сифәт дүзәлдән шәкилчиләрдир **(ан, ән, лы, аған)**. Белә сөзләри нитг һиссәсинә көрә һәмишә исим кими тәһлил етмәк лазымдыр. Лакин јери кәләрсә, бунларын вахтилә сифәт кими ишләдијини гејд етмәк дә пис олмаз.

б) Һәм сифәт, һәм дә исим јериндә ишләнәнләр; мәсәлән,

Сифәт оларкән:

Исим териндә ишләнәркән:

Хәстә ушаг	Хәстә сағалды.
Әла гиймәт	Онун едди әласы вардыр.
Кедән адам	О кедәни таныйырсанмы?

Бу мисаллардан икинчи чәркәдәки **хәстә, элачы, кедәни,** сөзләри дә сифәтдир, лакин исмин ериндә ишләнмишдир.

Сифәт исмин ериндә ишләндикдә, исим кими һал вә нисбәт шәкилчиләрини гәбул едә билир. Мүәллим бу мәсәләни шакирдләрә яхшы өйрәтмәйә чалышмалыдыр ки, там морфоложи тәһлилдә онлар буну мүстәгил олараг изаһ едә билсинләр.

8. Тәһлилдә сайын грамматик әламәтини изаһ едәркән көстәрмәк лазымдыр ки, мигдар сайларындан сонра кәлән исимләр чәм шәкилчисини гәбул етмәз (мәсәлән, **15 адамлар, 20 китаблар** дейилмәз вә язылмаз).

9. Әввәлчәдән шакирдләрә өйрәтмәлидир ки, **хейли, аз, чох, бир гәдәр** вә с. кими гейри-мүәййән әвәзликләр чүмләдә феилә аид оларса (мәсәлән, **чох данышды, аз охуюр, хейли күлүшдүк** вә с.) әвәзлик дейил, мигдар зәрфи кими тәһлил едилмәлидир.

10. Феилләрин тәһлилиндә шакирдләр чох заман **иди, имиш,** көмәкчи феилләрини (бунлар феилләрә битишәркән **ды, ди, ду, дү, мыш, миш, муш, мүш,** шәклиндә язылыр) кечмиш заман шәкилчиләри илә гарышдырырлар. Беләки, мәсәлән, **алырды, язмышды** феилләриндән **ды, ди,** шәкилчиләрини шүһуди кечмиш заманын шәкилчиләри кими; **алырмыш, язармыш,** феилләриндә исә **мыш, миш** шәкилчиләрини нәгли кечмиш заманын шәкилчиләри кими тәһлил едирләр. Белә сәһвләрин гаршысыны алмаг үчүн, **иди, имиш** көмәкчи феилләринин мәна ролуну шакирдләрә яхшы баша салмагла бәрабәр, буну да онлара өйрәтмәк лазымдыр ки, һәмин көмәкчи феилләр шәкилчи формасында феилләрә ялныз заман шәкилчиләриндән сонра битишир. Әкәр шакирд, мәсәлән, **язырды** феилиндә **ды** шәкилчисини шүһуди кечмиш заманын шәкилчиси кими тәһлил едәрсә, онун диггәтини бундан әввәлки шәкилчийә йәни **ыр,** шәкилчисинә чәлб етмәк вә суал тәрзиндә сорушмаг лазымдыр: Бир феилдә ики заман шәкилчиси ола биләрми?

11. Хәбәр формасындан башга феилин дикәр форма шәкилчиләри (әмр, вачиб, шәрт) һәмишә кәләчәк заманы ифадә едир. Демәк, бунларда хүсуси заман шәкилчиләри (ды, ди.... мыш, миш... ыр, ир... ачаг, әчәк.... ар, әр) ишләдилмир. Буна көрә дә шакирдә һәмин формаларда ишләдилән феилләрин һансы заманы ифадә етмәсинә аид суал вермәк мәсләһәт дейилдир.

12. Шакирдләр тәһлилдә чох заман шүһуди кечмиш заманын шәкилчиләрини (ды, ди, ду, дү) индики заманы билдирән шәкилчи кими изаһ едирләр. Бурада шакирдләри чашдыран о олур ки, шүһуди кечмиш заман шәкилчиләри бәзән индики замана ән яхын кечмиши ифадә едир. Мәсәлән, **мүәллим кәлди. Ишыг янды.** Нәгли кечмиши шакирдләрә индики заманла мүгайисәдә даһа яхшы баша салмаг олар. Онлар дәрк етмәлидирләр ки, индики заман сөз сөйләнән вахтда көрүлән һал, һәрәкәти билдирир. Үмумиййәтлә, кечмиш заман исә сөз сөйләнән вахтдан әввәл көрүлмүш һал, һәрәкәтин заманыны билдирир. Демәк, индики заманда көрүлән иш битмәмиш олур, йәни давам едир (о, кәлир, яғыш яғыр) кечмиш заманда көрүлән иш исә тамамилә ичра едилиб гуртармыш олур (**О кәлди; Яғыш яғды**).

Беләликлә айдындыр ки, шакирдләрин нәгли кечмиш заманы индики заманла гарышдырмасы бир нөв обйектив сәбәблә әлагәдардыр. Буна көрә дә һәмин мәсәләдә мүәллим бир гәдәр еһтиятлы һәрәкәт етмәли, буну әввәлчәдән шакирдләрә яхшы баша салмаға наил олмалыдыр ки, онлар тәһлилдә сәһв бурахмасынлар.

13. Феили бағламалары тәһлил едәркән, шакирд онун ашағыдакы әламәтләрини көстәрмәлидир:

а) сөзүн көкү,
б) феили бағлама шәкилчиси,
в) чүмләдә һансы әсас феиллә бағлыдыр,
г) суалы.

Мәсәлән, **Фирузә өз севимли нәғмәсини охуяраг, машыны чәсарәтлә идарә едирди** (Ч. Чаббарлы). Бурада **охуяраг** феили бағламасы, оху феилиндән дүзәлдилмишдир, **яраг**—шәкилчидир, **охуяраг** чүмләдә **идарә едирди** феилини изаһ едир, нә едәрәк?суалына чаваб олур.

14. Синтаксисдән «Һәмчинс үзвләр арасында бағлайычылар» мөвзуу кечилмәйинчә мүәллим морфоложи тәһлилдә шакирдә бағлайычыларын мәнача нөвүнә аид суал вермәмәлидир.

Грамматик тәһлилин орфография гайдаларыны өйрәнмәкдә дә бөйүк әһәмиййәти вардыр.

Орфографик тәһлилдә шакирдләрин диггәти сөзләрин дүзкүн язылышына чәлб едилир. Грамматик тәһлилдә исә мәтндә олан бүтүн орфограмлары әтрафлы тәһлил етмәк мәг-

сәдә мүвафиг дейилдир; бу вәзиййәт шакирдләрин диггәтини әсл мәгсәддән, дәрсин әсас мөвзуундан яйындыра биләр. Буна көрә дә, грамматик тәһлил заманы програм үзрә кечилән вә яхуд тәкрар эдилән грамматик гайда илә бағлы олан орфографик гайдалара шакирдләрин диггәт етирмәләринә чалышмаг лазымдыр. Лакин айры-айры һалларда, мүәллим шакирдләрин савад вәзиййәти илә әлагәдар олараг, онларын диггәтини башга орфограмлара йөнәлдән әлавә суаллар да верә биләр.

Әкәр, үмумиййәтлә, грамматика дәрсиндә, эләчә грамматик тәһлилдә шакирдләрин орфографик савадыны сүрәтлә йүксәлтмәк мәгсәди гаршыя гоюлмушса, мүәллим бу вә я дикәр орфограмын тәһлил эдиләчәк мәтндә тәсадүфән олуб олмаячағына үмид бағламамалыдыр. Мүәллим тәһлил үчүн мәтн сечдийи заман, үмумиййәтлә орфография мәсәләләрини, хүсусилә шакирдләрин языларында тәсадүф эдилән сәһвләри нәзәрдә тутмалыдыр. Мүәллим чалышмалыдыр ки, сечилән мәтндә дәрсин мәгсәдинә уйғун олан грамматик формалара аид сөзләрдән башга язылышы чәтин вә я һәлә шакирдләр тәрәфиндән яхшы мәнимсәнилмәмиш сөзләр дә олсун.

Орфография гайдаларынын өйрәдилмәсиндә грамматик тәһлилдән истифадә этмәк йолу тәлимдә яхшы нәтичә верир; шакирдләрин бу вә я дикәр гайданы шүурлу вә даһа мүкәммәл өйрәнмәсинә көмәк эдир.

Белә бир суал мейдана чыха биләр ки, нитг һиссәләринә көрә тәһлили чүмләдәки һансы сөздән башламаг лазымдыр? Морфоложи тәһлилин бир сыра чәһәтләрини, дәрсин мәгсәдини нәзәрә алараг бу суала стандарт чаваб вермәк мүмкүн дейилдир. Лакин буну гейд этмәк олар ки, үмуми морфоложи тәһлили чүмләнин илк сөзүндән башламаг даһа әлверишлидир. Бу метод тәһлили планлы шәкилдә апармаг вә вахта гәнаәт этмәк нөгтейи-нәзәриндән даһа хейирлидир.

Дәрсин мәгсәдиндән асылы олараг, мүәййән мөвзу үзрә апарылан тәһлилдә исә белә олмая да биләр. Мәсәлән, әкәр V синифдә мүәллим сифәт мөвзуу үзрә тәһлил апармаг мәгсәдини гаршыя гоймушса, шакирдә анчаг чүмләдәки сифәтләри тәһлил этдирмәклә кифайәтләнә биләр. Белә һалларда нитг һиссәләринә көрә тәһлили чүмләдәки һансы сөздән башламаг мәсәләсиндә ваһид өлчү көтүрмәк чәтиндир.

Мәктәбләрдә бир сыра мүәллимләр грамматик тәһлил үчүн бәзән һәчмчә чох бөйүк чүмләләр сечир вә буну ялныз бир шакирдә тәһлил этдирир. Бу исә тәһлилин йоручу вә маргсыз кечмәсинә сәбәб олур. Бунун гаршысыны алмаг үчүн верилән чүмләни мүәййән һиссәләрә бөлмәк вә һәр һиссәни бир шакирдә тәһлил этдирмәк лазымдыр.

Мәсәлән, **Булудларын арасындан күнүн союг шүалары сүзүлдүкчә, һәр тәрәф алмас кими парылдайыр, адамын көзләрини гамашдырырды**—чүмләсини мүәллим ики вә я үч шакирдә тәһлил этдирә биләр. Бунун үчүн һәмин чүмләни тәхминән ашағыдакы шәкилдә һиссәләрә айырмаг олар:

1) Булудларын арасындан күнүн союг шүалары сүзүлдүкчә,
2) һәр тәрәф алмас кими парылдайыр,
3) адамын көзләрини гамашдырырды.

Юхарыда гейд эдилдийи кими, морфоложи тәһлилдә чүмләдәки бүтүн сөзләрин тәһлил эдилмәси вачиб дейилдир, верилән чүмләдә бир вә я бир нечә сөз үзәриндә тәһлил апармагла да кифайәтләнмәк олар.

СӘКИНӘ ИБРАҺИМОВА
Бакы, 176 нөмрәли мәктәбин мүәллими

II СИНИФДӘ ИНША ЯЗЫ АПАРМАГ ТӘЧРҮБӘСИНДӘН

Мәктәбләримизин етишдирдийи кәнчләр совет адамына хас олан бүтүн нәчиб сифәтләрә йийәләнмәклә бәрабәр, йүксәк шифаһи нитг вә язы мәдәнийиәтинә дә саһиб олмалыдырлар.

Орта тәһсил алмыш һәр бир кәнч өз фикир вә билийини һәм шифаһи, һәм дә язылы шәкилдә гыса вә айдын, әдәби дилдә ифадә едә билмәлидир. Онларда бу бачарығы тәрбийә этмәк үчүн мәктәбдә һәлә биринчи синифдән башлаяраг, мүхтәлиф язы ишләри апарылыр. Бу языларын бири дә иншадыр.

Ери кәлмишкән гейд этмәк истәйирик ки, бәзи мүәллимләр ибтидаи мәктәбдә инша языя әһәмийиәт вермирләр. Бизчә, һәлә I синифдә шакирдләри өз фикирләрини мүстәгил сурәтдә язмаға алышдырмаг мүәллимин әсас вәзифәсидир.

Мән бу мәгаләдә II синифдә инша язы апармаг тәчрүбәсиндән бәһс эдәчәйәм.

Мән шакирдләримин язылы вә шифаһи нитгини инкишаф этдирмәк үчүн шәкил үзрә вә шәхси мүшаһидә үзрә язылар апарырам.

Шәкил үзрә апарылан язылар. Шәкил үзрә апарылан язы шакирдләрин сөз эһтиятыны артырыр, онлара дүзкүн чүмлә гурмаг вә өз фикрини мүстәгил ифадә этмәк йолларыны өйрәдир. Һәлә биринчи синифдә әлифба тәлими дөврүндән башлаяраг, мән шакирдләрә бир сыра шәкилләр көстәрмәклә, онларын сөз эһтиятыны артырыр вә шифаһи нитгләрини инкишаф этдирирәм. Онлара мейвә, тәрәвәз, һейван, гуш вә и. а. шәкилләри көстәрир, бу шәкилләр үзрә мүсаһибә апарандан сонра, гыса чүмләләр яздырырам. Мәсәлән, шакирдләрлә пайыза аид мүсаһибә апарандан сонра, онлар белә чүмләләр яздылар: «Пайыз кәлди. Ағачларын ярпаглары саралды. Гушлар учуб исти ерләрә кетдиләр» вә с.

Бу һазырлыг ишләри кәләчәкдә шәкил үзрә һекайә гурмаг үчүн имкан ярадыр.

Бунун әсасында шәкил үзрә коллектив инша язмаға башлайырлар. Шакирдләрин оюн вә әйләнчәләрини тәсвир эдән шәкли дивардан асырам вә онлара тәклиф эдирәм ки, шәклә диггәтлә бахсынлар (Шәкилдә пионер дүшәркәси тәсвир олунур).

Шакирдләр 2—3 дәгигә шәклә бахандан сонра, онларла мүсаһибә апарырам. Һәмин шәклә ад гоймалары шакирдләрә тапшырырам. Ушаглара фикирләшмәк үчүн вахт верирәм. Онлар шәклә бахыб, чүрбәчүр сәрлөвһә тапырлар. Ушаглар шәклә уйғун кәлән сәрлөвһәләри сечиб язандан сонра, мән мүсаһибәйә башлайырам. Бир нечә суал верәндән сонра, шакирдләр шәклин мәзмунуна аид кичик һекайә гурурлар. Мүзакирә йолу илә тәсһиһ этдикдән сонра һәмин һекайә язылыр.

Шакирдләрин ярадычылыг ишини инкишаф этдирмәк үчүн гурулачаг һекайәнин чүмләләрини тамамлайыб, яздырмаг да чох мараглы вә файдалыдыр. Шәкил үзрә апарылан белә мүстәгил язы ушагларын ярадычылыг габилийиәтини инкишаф этдирир, кәләчәкдә онларын сәрбәст ишләмәси үчүн имкан яратмыш олур.

Шәхси мүшаһидә үзрә апарылан язылар. Икинчи синфин шакирдләри көрдүкләри вә өзләри иштирак этдикләри бир һадисәни нағыл эдирләр, лакин бәзән яхшы таныш олдуглары шей һаггында данышаркән, бир чох тәфсилаты билмирләр. Әшя һаггында онларын тәсәввүрләри сәтһи олур. Бунун да сәбәби ушагларда дәгиг мүшаһидәчилик габилийиәтинин һәлә зәиф олмасыдыр.

Шакирдләрин мүшаһидәчилик бачарығыны гүввәтләндирмәк мәгсәдилә мән, онлара һава, тәбиәт һадисәләри, инсанларын мәишәти вә һейванлар үзәриндә мүшаһидә апармағы өйрәдирәм.

Икинчи синифдә һава тәгвими үзәриндә иш апармаға чох әһәмийиәт верирәм. Шакирдләрә тапшырырам ки, һәр күн һавая диггәт етирсинләр. Күләйин һансы тәрәфдән әсмәсини, һаванын булудлу вә я айдын олмасыны, яғыш вә я гарын яғмасыны мүшаһидә этсинләр. Онлар да мәним тапшырығыма әсасән мүшаһидә апарыр вә синифдә өз мүшаһидәләрини нағыл эдирләр.

Тәибәтин дәйишмәси, гар яғмасы, суюн донмасы, союг күләк әсмәси үзәриндә ушаглар бир нечә күн мүшаһидә апарандан сонра, онларын мүшаһидә нәтичәләрини синифдә мүзакирә эдиб, екунлашдырыр вә инша яздырырам.

Һейванлар һаггында инша яздырмаг даһа марагли олур. Она көрә шакирдләрдән кимин эвиндә һансы һейванларын олмасыны өйрәнирәм.

Мәлум олур ки, онларын эвиндә пишик, ит, инәк вә саир һейванлар вардыр. Һамынын эвиндә пишик олдуғуну вә бунун ушаглара яхын олдуғуну нәзәрә алараг, «Пишик» мөвзуу үзәриндә инша яздырмалы олдум.

«Кимин эвиндә пишик вар?»—суалына һамы мүсбәт чаваб верди. «Демәк, һамынын эвиндә пишик вар, һамы бу мөвзуда инша яза биләр» гәрарына кәлдик. Пишийин харичи көрүнүшүнү мүшаһидә этмәйи шакирдләрә тапшырдым. Бир нечә күндән сонра шакирдләр пишийин үзәриндә апардыглары мүшаһидәни нағыл эдиб, инша яздылар.

Иншая башламадан әввәл язы тахтасында иншанын планыны яздым вә мәһз һәмин план үзрә язмағы ушаглара тәклиф этдим.

Бу ишдән мәгсәдим ушаглара мүстәгил инша язмағы өйрәтмәк иди.

Пишик мөвзууна аид план белә иди:

1. Пишийин нә рәнкдәдир?
2. Түкү нечәдир?
3. Пишик өзүнү нә илә горуюр?
4. Пишик һарада ятмағы чох севир?

Шакирдләр планы охуюб, нечә язачагларыны данышандан сонра ишә башладылар. Онларын бири «Пишийим» мөвзууну белә язмышды: «Мәним пишийим ағ рәнкдәдир. Онун түкү юмшагдыр. Пишийим дырнаглары илә өзүнү горуюр. Пишийим һәмишә исти ердә ятыр».

Башга бир ушаг исә белә язмышды:

«Мәним бир боз пишийим вар. Түкләри мәхмәр кими юмшагдыр. Дырнағы итидир. Һирсләнәндә адамын әлини чырмаглайыр. Пишик исти ердә ятмағы чох севир. Хор-хорла ятыр».

Икинчи ушаг тәсвирә чох ер вермишди ки, бу да ушагларын ярадычылыг габилиййәтини көстәрир.

Юхарыда нүмайиш этдирдийим нүмунәдән айдындыр ки, эйни мөвзуу һәрә өзү истәдийи вә тәсәввүр этдийи кими язмышдыр.

Мөвзу һамы үчүн марагли иди. Һамы да языны мүстәгил вә сәрбәст еринә етирмәйә чалышмышды.

Бундан сонра мән ушагларын аиләйә көмәйи, эвдә көрдүкләри иш мөвзулары үзәриндә инша яздырмаға наил олдум.

Мән һәр фәслә аид бир нечә инша язы апарырам. Яз фәслинә аид апарылан мүшаһидә илә ушаглар чох марагланыр, онлар язын кәлмәсинә севинирләр. Бу мүнасибәтлә дә язын кәлмәси үзәриндә яхшы мүшаһидә апарыр, бу һагда көрдүкләрини марагла данышыб язырлар.

Яз фәсли үзәриндә мүшаһидәләри екунлашдырыб, бу фәслә аид олан бир сыра сөзләрин айдынлашдырылмасы вә мәнимсәнилмәси үзәриндә чалышмалар апарандан сонра, инша үчүн шакирдләрә белә план верирәм:

1. Язын кирмәси.
2. Битки вә ағачларын айылмасы.
3. Гушларын көчүб кәлмәси.
3. Яз ишләри.

Өз тәчрүбәмдә элә нәтичәйә кәлмишәм ки, мүшаһидә әсасында апарылан ярадычы язылар, тәлим үсулларынын ән гиймәтли йолларындан бирилир.

Бу иш ушагларда мүшаһидәчилийи инкишаф этдирир, онларын тәфәккүр вә нитгинин инкишафына көмәк эдир.

Шакирдләр һәмишә ярадычы языларла марагланыр, тапшырығы һәвәслә еринә етирирләр. Бу да кичик яшлы мәктәблиләрин инкишафы үчүн чох файдалыдыр.

САРАЙ МУСАЕВА
Ағдаш шәһәриндәки 1 нөмрәли
орта мәктәбин мүәллими

I СИНИФДӘ ҺУСНХӘТТ ДӘРСЛӘРИНИН АПАРЫЛМАСЫ ТӘЧРҮБӘСИНДӘН

Ушагларда язы вәрдишләрини инкишаф етдирмәк үчүн, програмын көстәришинә әсасән, биринчи ярым илдә һүснхәтт дәрсләри язы ишләри илә әлагәли апарылыр.

Һүснхәтт дәрси биринчи ярым илдә (әлифба гуртарынчая гәдәр) ярым дәрс һесабы илә һәфтәдә дөрд дәфә кечилир. Бу дәрсләрдән мәгсәд ушаглара ени кечилән һәрфин язылмасыны (һиссәләрини вә һәрфин өзүнү) өйрәтмәкдир.

Савад тәлиминә һазырлыг дөврүндә ушаглар бир сыра һәрф һиссәләрини язмағы өйрәнмишләр. Онлар бармаг, биләк вә әл һәрәкәтләри, язы заманы отурмаг, гәләм тутмаг, дәфтәр гоймаг үзәриндә хейли тәмринләр етмишләр. Бунлар әлифба тәлими дөврүндә һүснхәтт дәрсләрини яхшы тәшкил етмәкдә мүәллимә көмәк көстәрир.

I-чи дәрс — а һәрфи

Илк һүснхәтт дәрси **а** һәрфи илә танышлыгдан сонра апарылыр. Ушаглардан сорушурам ки, онлар һансы һәрфлә таныш олмушлар. Онлардан чаваб алдыгдан сонра, **а** һәрфинин чап шәклини көстәриб адыны сорушурам. Белә сөһбәтдән сонра хәбәр верирәм ки, бу дәрсдә һәмин һәрфи язмағы да өйрәнәчәкләр. (Һүснхәтт үзәриндә мәшғәлә апардыгдан сонра язы дәрси кечирәм). Мән, әввәлчә, **а** һәрфини тахтада язырам. Һәрфин һансы һиссәләрдән әмәлә кәлмәсини изаһ едиб, тәзәдән һиссәләри айры-айры язырам. Бундан сонра дәфтәрләри шакирдләрә ачдырырам. Ушаглар һәрфә бахыб, һиссәләрини көстәрирләр вә язмаға һазырлашырлар. Ушагларын отурмаларыны, гәләм тутмаларыны вә дәфтәрин гоюлушуну йохладыгдан сонра, биринчи һиссәдән икисини язмағы тапшырырам. Ушаглар языр, мән дә сыралар арасында кәзиб йохлайырам. Ушагларын язылары һаггында сөһбәт едирик, кимләрин лап яхшы яздыгларыны онларын нәзәринә чатдырырам. Енидән, **а** һәрфинин биринчи һиссәсини тахтада языб көстәрир, һәмин һиссә-

дән икисини дә язмаларыны тапшырырам. Бундан сонра сәтрин галан һиссәсиндә икинчи һиссәни яздырырам, сәтрин ахырында бир **а** һәрфи язырлар.

Бу чалышмалардан сонра язы дәрси апарылыр вә шакирдләр бир сәтр **а** һәрфи язырлар.

2-чи дәрс — т һәрфи

Оху дәрсиндә һансы һәрфи өйрәндикләрини ушаглардан сорушурам. Ушаглар, **т** һәрфини өйрәндикләрини дейирләр. Мән **т** һәрфинин чап хәттини көстәрир вә тахтада язырам.

Ушаглар бунлары мүгайисә едир, бир-биринә охшамадығыны билдирирләр. Енидән **т** һәрфинин һиссәләрини тахтада язырлар. Бу үч һиссә илә таныш олдугларыны ушаглар сөйләйирләр (әлифбая һазырлыг дөврүндә бу һиссәләри язмышлар).

Ушаглар дәфтәрләрини ачыб, сәтр бою һәр бир һиссәдән икисини вә ахырда бир **т** һәрфини язырлар. Язы дәрсиндә исә бир сәтр **т** һәрфи вә **ат** сөзү яздырырам.

3-чү дәрс — *о* һәрфи

Оху дәрсиндә һансы һәрфи өйрәндикләрини ушаглар сөйләйирләр, енидән **о** һәрфинин чап хәттини көстәриб, тахтада **о** язырам. Әввәлчә һәрфи юхарыдан дүйүмләнән һиссә илә язырам. Ушаглар ону чап хәттилә мүгайисә едир, бир бириндән фәргли олдуғуну көстәрирләр. Изаһ едирәм ки, сағ тәрәфдә дүйүмләниб, юхарыя доғру узанан түк хәтт башга һәрфлә битишмәк үчүндүр. Елә һәрф вар ки, **о** һәрфинә ашағыдан битишир. Онда даһа дүйүм вурмаг лазым кәлмир, садәчә **о** язылыр (языб көстәрирәм). Белә нәтичә чыхарырыг: **о** һәрфи һәмишә бир чүр язылмыр, өзүндән сонра кәлән һәрфә юхарыдан бирләшәндә дүйүмлә, ашағыдан бирләшәндә дүйүмсүз язылыр.

Ушаглар дәфтәрләрини ачыр, яздығым нүмунәйә әсасән ики **о** һәрфи язырлар. Мән йохладыгдан сонра, сәтри долдурурлар. Икинчи сәтрдә исә дүйүмсүз **о** һәрфини язырлар.

4-чү дәрс — н һәрфи

Ушаглара тәклиф едирәм ки, кәсмә әлифбаларындан **н** һәрфини тапыб көстәрсинләр. Мән өзүм дә **н** һәрфинин чап хәттини дүзүм тахтасына гоюрам. Сонра язы тахтасында **н** һәрфини язырам. Ушаглар һәр ики һәрфи мүгайисә едир, бир-биринә охшар олдуғуну дейирләр.

Бундан сонра **н** һәрфинин һиссәләрини языб көстәрирәм. Ушаглар һәрфин үч һиссәдән әмәлә кәлмәсини: әввәлчә дүз,

сонра ашағыдан даирәләнән чизкини вә ортада ләпә хәттини көстәрирләр. Ахырда дәфтәри ачыб, онлар бир сәтрдә һәрфин һәр һиссәсиндән 3—4-нү вә бүтөв бир сәтрдә исә **н** һәрфини язырлар. Язы дәрсиндә **н** һәрфинә аид сөзләр **(он, она)** яздырырам.

5-чи дәрс — у һәрфи

Бу һәрфин өйрәнилмәси гайдасы да о бири һәрфләр кимидир. Әввәлчә чап хәтти көстәрилир, сонра тахтада **у** һәрфи язылыр. Ушаглар бир һәрфин ики чүр язылышыны мүгайисә эдир, һансы һиссәләрдән әмәлә кәлмәсини көстәрирләр (ашағыдан даирәләнән биринчи гыса һиссә, ашағыдан даирәләнән икинчи узун һиссә).

Бундан сонра ушаглар дәфтәрдә һәр һиссәдән 3—4 нү вә бир сәтр **у** һәрфини язырлар. Язы дәрсиндә **ун, тут** сөзләри яздырылыр.

6-чы дәрс — ш һәрфи

Бу дәрсдә мән һәм кичик вә һәм дә бөйүк **ш** һәрфинин язылмасыны өйрәдирәм. Гираәт дәрсиндә ушаглардан һансы һәрфи өйрәндикләрини сорушурам. Ушаглар чаваб верирләр. Кәсмә әлифбадан **ш** һәрфинин чап хәттини дүзүм тахтасында гоюб, әввәлчә кичик **ш** һәрфини язырам. Ушаглар чапла язы хәттини мүгайисә эдир вә бир-биринә охшар олдуғуну көстәрирләр.

Ушаглара дейирәм ки, **ш** һәрфинин һиссәләри асандыр, онлар белә һиссәләри яхшы язырлар, буна көрә дә айры-айры һиссәләри йох, ялныз **ш** һәрфини бүтөв язачаглар.

Ушаглар дәфтәрләрини ачыр, яздығым нүмунәйә бахыб, ики **ш** һәрфи язырлар. Мән парталарын арасыны кәзиб, йохлаяндан сонра, сәтри ахыра кими языб долдурурлар.

Бундан сонра ушагларын нәзәрини икинчи сәтрдә яздығым бөйүк **Ш** һәрфинә чәлб эдирәм. Бунун нә үчүн бөйүк һәрф адландығыны айдынлашдырырам (адларда, чүмлә башында бөйүк һәрф язырлар). Ушагларын нәзәрини кичик вә бөйүк һәрфләрин язылышына чәлб эдирәм. Ушаглар онун һарадан башланмасы, һарада гуртармасы вә һансы һиссәнин нечә язылмасыны сөйләйирләр.

Бундан сонра, бөйүк **Ш** һәрфини вә изаһ эдә-эдә һиссәләрини тахтада язырам. Ушаглар һәр һиссәдән 3—4-нү вә бир сәтр бөйүк һәрфини язырлар.

Язы дәрсиндә исә, **ш** һәрфинә аид сөзләр яздырырам.

7-чи дәрс — р һәрфи

Оху дәрсиндә кечдийимиз **р** һәрфинин чап шәклини ушаглара көстәрир, сонра исә тахтада язырам. Ушаглар чап хәттилә әл язмасыны мүгайисә эдир, һансы һиссәләрдән әмәлә кәлмәсини көстәрирләр (биринчи һиссә узун, икинчи һиссә исә юхарыдан вә ашағыдан даирәләнән чизкидир.

Бундан сонра ушаглар дәфтәри ачыр, яздығым нүмунәйә бахыб нечә язачагларыны, һарадан башлайыб, һарада гуртарачагларыны сөйләйирләр. Гәләм тутмағы, отурмағы вә дәфтәр гоюлушуну йохладыгдан сонра, бир сәтрдә 3—4 узун чизки вә о гәдәр дә икинчи һиссәни, икинчи сәтрдә исә **р** һәрфини язырлар.

Галан дәрсләр дә бу гайда илә апарылыр. Һәрфләр кечилдикчә, һүснхәтт дәрсиндә онун язылма гайдасы да өйрәнилир, язы дәрсиндә һаман һәрфә аид сөзләр яздырылыр.

МИР АББАС АСЛАНОВ

V—VII СИНИФЛӘРДӘ ИФАДӘ ЯЗЫ

Орта мәктәбдә апарылан мүхтәлиф язы нөвләриндән бири дә ифадә языдыр. Тәлим-тәрбийә ишиндә ифадә язынын чох мүһүм ери вардыр. Ифадә язы кәнч нәслин коммунизм идеялары илә тәрбийәләндирилмәсинә, шакирдләрин ана дили вә әдәбийятдан даһа мөһкәм билик вә вәрдишләр газанмаларына көмәк эдир; онларын мәнтиги вә образлы тәфәккүрләринин инкишафына хидмәт көстәрир. Ифадә язы үзәриндә ишләдикчә шакирдләрин нитг мәдәниййәти инкишаф эдир, сөз эһтияты кенишләнир вә орфографик савадлары артыр.

Мәктәбләрдә апарылан мүшаһидәләр көстәрир ки, мүәллимләр, адәтән, ифадә языдан шакирдләри йохламаг үчүн бир васитә кими истифадә эдир, ифадә язмағы исә онлара аз өйрәдирләр.

Биз әввәлчә ифадә язмағы шакирдләрә өйрәтмәлийик. Ифадә язынын мүхтәлиф нөвләриндән истифадә этмәк, ону ардычыл олараг апармаг, бунун үчүн мүнасиб мәтнләр сечмәк мүәллимин вәзифәсидир. Доғрудур, мүәллимләрин әлиндә «Ифадә язы мәтнләри мәчмуәси» кими чох зәрури бир вәсаит йохдур. Лакин, һәр бир мүәллим програм үзрә синифдә кечилән вә я синифдән кәнар охунан бәдии әдәбийятдан ифадә үчүн истәнилән гәдәр мәтн сечә биләр.

Ифадәнин мәтни тәлим-тәрбийә тәләбләринә мүвафиг олмагла бәрабәр, мәзмуну вә дили этибарилә дә шакирдләрин яш хүсусиййәтләринә, һабелә билик сәвиййәләринә уйғун сечилмәлидир. Ифадә үчүн сечилмиш мәтндә тамамланмыш вә мараглы һадисә олмалыдыр. Чалышмаг лазымдыр ки, сечилмиш мәтндә шакирдләрин билмәдикләри чәтин сөз вә тәркибләр олмасын.

V—VII синифләрдә ифадә язынын һәчми дә тәдричән кенишләнмәлидир. «V—X синифләрдә Азәрбайчан дилиндән шакирдләрин мүвәффәгиййәтләрини гиймәтләндирмәк нормалары»нда кәстәрилир ки, «ифадә үчүн сечилмиш мәтнин һәчми

V синифдә орта һесабла һәр сәһифәси 400 сөздән артыг олмаян бир китаб сәһифәси, VI синифдә (500 сөз) 1 1/4 сәһифә, VII синифдә (600 сөз) 1 1/2 сәһифә олмалыдыр». (Азәрбайчан ССР Маариф Назирлийи, 1953-чү ил).

Әлбәттә, бу нормалары механики сурәтдә баша дүшмәк вә гәбул этмәк олмаз, чүнки ифадә мәтнләринин мәзмуну вә характерини нәзәрә алмаг лазымдыр. Ифадә үчүн сечилмиш парчада тәһкийә әсас ер тутурса, хүсусилә, мәтн шакирдләрә танышдырса, белә мәтнин һәчми 5-чи синифдә 400 сөздән, 6-чы синифдә 500, 7-чи синифдә исә 600 сөздән, бәлкә бир аз да чох ола биләр.

Ифадә үчүн сечилмиш мәтндә тәсвир әсас ер тутурса, яхуд бу парча тамамилә диалоглардан ибарәтдирсә, ифадәнин һәчми нисбәтән йығчам олмалыдыр. Бурада «гиймәт нормалары»нда көстәрилән һәчмә (400, 500, 600) һеч вәчһлә риайәт этмәк олмаз.

Бу нормаларда ифадәнин нөвү дә нәзәрә алынмамышдыр. Шакирдләр ифадәни мүхтәсәр вә кениш яза биләрләр. Бәзән мәтнә яхын, я һекайәнин формасыны дәйишәрәк ифадә язмаг да шакирдләрә тапшырыла биләр. Белә һалларда мүхтәсәр ифадә үчүн сечилмиш мәтн, мәтнә яхын язылачаг ифадә мәтниндән һәчм этибари илә, тәгрибән, ики дәфә чох олмалыдыр.

Мүхтәсәр ифадә шакирдләрин мәнтиги тәфәккүр вәрдишини тәмрин этдирмәк мәгсәди дашыйыр. Бурада шакирд бөйүк һәчмли мәтндән әсас һадисәләри икинчи вә үчүнчү дәрәчәли һадисәләрдән фәргләндирмәли, сечиб көтүрмәли вә фикрини дә һәмин мәсәләләр этрафында ифадә этмәлидир. Белә ифадә үчүн бөйүк һәчмли мәтн вермәк лазымдыр ки, шакирд орадан мүхтәсәр бир шей яза билсин.

Мәтнә яхын ифадә, әсасән, шакирдләрин дилини зәнкинләшдирмәк мәгсәди дашыйыр. Әсасән тәсвир вә чәтин диалоглардан ибарәт олан белә ифадә мәтнләринин һәчми чох гыса ола биләр. (Мәсәлән, «Кәнд мәнзәрәси», «Пятигорскда», «Худаяр бәй» мәтнләри кими).

Ифадә язы үзәриндә ишләмәк V—VII синифдә ардычыл сурәтдә мүрәккәбләшир. Һәр үч синифдә ифадәнин мүхтәлиф нөвләриндән истифадә этмәк олар, лакин VI—VII синифләрдә V синфә нисбәтән һәм ифадәнин һәчми кениш олмалы, һәм дә мәтн өз характери этибарилә даһа чәтин сечилмәлидир.

Әдәби гираәт програмында гейд эдилир ки, VI вә VII синифләрдә шакирдләрә әсәрин вә я онун бөйүк бир һиссәсинин сужетини йығчам шәкилдә ифадә (мәсәлән, гәһрәманын тәрчүмейи-һалыны язмаг кими) эдән язы ишләри дә апармаг олар.

Әдәби әсәрләрә аид суаллара чаваб вермәк шәклиндә мүһакимә типли чалышмалар VI—VII синифләрдә дә давам етдирилир; бу синифләрдә шакирдләр әдәби әсәрләрдән мисал вә ситатлар кәтирәрәк, системлә тәртиб олунмуш бир нечә суала чаваб верә биләрләр. Шакирдләр әдәби әсәрдәки гәһрәманларын садә вә мүгайисәли характеристикаларыны тәртиб етмәк кими чалышмалар үзәриндә дә ишләйә биләрләр.

☆

Мүәллим шакирдләри ифадә язмаға алышдырмаг үчүн, һәр шейдән әввәл, бу һагда онлара мүәййән яддаш вермәлидир. Ифадә язмаға һазырлашан шакирддән ашағыдакылар тәләб олунур:

1. Язычынын мәгсәдини (идеясыны) дүзкүн баша дүшмәк.
2. Һекайәдәки һадисәләрин ардычыллығыны (композисиясыны) мүәййәнләшдирмәйи бачармаг вә һадисәләр арасында мәнтиги әлагәни баша дүшмәк.
3. Һекайәнин әсас вә икинчи дәрәчәли һадисәләрини бирбириндән сечә билмәк.
4. План тәртиб етмәк.
5. Һекайәнин кимин дилиндән нағыл едилдийини мүәййәнләшдирмәк.

Мүәллим бу яддашы шакирдләрә яздыра да биләр. Әлбәттә, шакирдләр бирдән-бирә буна алышмазлар, лакин мүнтәзәм тәмринләр нәтичәсиндә онлар һәмин тәләбләри тезликлә гаврая биләрләр.

Ифадә язмағы шакирдләрә мүкәммәл өйрәтмәк үчүн мүәллим ифадә язынын апарылмасы методикасыны яхшы билмәлидир. Габагчыл мүәллимләрин иш тәчрүбәси көстәрир ки, ифадә язы ашағыдакы план илә апарылдыгда яхшы нәтичә әлдә едилир:

1. Мүәллим яздырылачаг мәтнин идея вә мәзмуну шакирдләрә даһа яхшы мәнимсәтмәк үчүн кириш сөһбәти апарыр.
2. Мүәллим мәтни биринчи дәфә охуюр.
3. Һекайәнин мәзмуну габагчадан һазырланмыш суаллар үзрә тәһлил едилир.
4. Лүғәт үзәриндә иш апарылыр (мәтндә олан чәтин сөз вә тәркибләр изаһ едилир).
5. Ифадәнин планы тәртиб олунур.
6. Мәтни мүәллим икинчи дәфә охуюр. (Ән габагчыл шакирд дә охуя биләр).
7. Шакирдләр мүстәгил ишә башлайырлар.

Шакирдләр ифадәни языб гуртардыгдан сонра, язылары диггәтлә йохлайыр, сәһвләри варса дүзәлдир вә мүәллимә гайтарырлар.

Өйрәтмәк мәгсәдилә апарылан һәр бир ифадә язы үчүн ики дәрс сааты айырмаг олар. V—VII синифләр үчүн ени «Азәрбайчан дили вә әдәби гираәт» програмы лайиһәсинин тәртибиндә бу чәһәт нәзәрә алынмыш, әдәби-бәдии язылара чох вахт верилмишдир.

Белә язы заманы мүәллим синифдә чәтинлик чәкән шакирдләрә лазым кәлдикдә көмәк едә биләр. Чүнки бу языдан мәгсәд, шакирдләри йохламаг дейил, ифадә язмағы онлара өйрәтмәкдир. Мүәллим сыраларын арасы илә кәзәрәк, кәрдүйү сәһвләри дүзәлтмәк үчүн хәбәрдарлыг едир. Мәсәлән, планын тәртибиндә артыг маддә, яхуд языда сәһв чүмлә көрүрсә шакирдә янашыб, сәһвини она баша сала биләр. Мүәллим шакирдин сәһв чүмләсини дә дүзәлтмәк үчүн она хәбәрдарлыг едә биләр.

Язынын тәсһиһи, гиймәтләндирилмәси вә синифдә тәһлили ифадә язы методикасынын чох мүһүм мәсәләләриндәндир. Бу мәсәләләрин һәр бири һаггында айрылыгда чох кениш данышмаг мүмкүндүр. Лакин мәгалә мүәллифи гаршысында белә бир мәгсәд гоймамышдыр.

Ифадә язынын нәтичәләри мүтләг синифдә мүзакирә олунмалыдыр. Мүәллим үч характерик языны: чох яхшы, орта вә пис язылмыш ифадәни кениш тәһлил етмәли, башга шакирдләрин дә сәһвләриндән ери кәлдикчә данышмалыдыр.

Мүәллимләрин әлиндә ифадә язы мәчмуәсинин олмадығыны нәзәрә алараг, V—VII синифләрдә истифадә етмәк үчүн бу мәгаләнин ардынча бир нечә ифадә мәтни веририк.

V СИНИФ

ТӘЙЯРӘЧИ ОЛАЧАҒАМ

Сәһәр тездән Камал юхудан дуруб, адәти үзрә евләринин яхынлығындакы тәпәйә чыхмышды. О, әтрафы сейр едирди. Бурадан ашағыда көз ишләдикчә дүзәнликләр, сых мешәләр, күмүш шәрид кими ахан чайлар, мәхмәр чәмәнләр көрүнүрдү. Дәрәләрдән йүнкүл сис гатлары учалыр, учалдыгча, ачыг-көй сәмада әрийиб йох олурду. Көй үзүндә бир дәстә гарагуш галай вуруб һәрләнирди.

Бирдән ашағыдан, әскәри дүшәркә янындакы дүзәнликдән бир курулту учалды. Курулту кет-кедә артды. Камал бир-биринин ардынча бир чох тәйярәнин һаваланыб көйә учалдығы-

ны көрдү. Көйдәки гарагушлар бир анда дағылыб йох олдулар. Инди онларын ериндә, онлардан да хейли учада тәйярәләр һалай вуруб һәрләнир, маяллаг ашыр, ганадлары үстүндә фырланыр, нәрә чәкиб ашағы шығыйыр, енә фишәнк кими дикгалхырды...

Сонра тәйярәләр дурна гатары кими ян-яна дүзүлдү. Бирдән һәр тәйярәдән бир-ики ағ нөгтә айрылыб, ағыр-ағыр ерә энмәйә башлады. Бунлар яхынлашдыгча, нөгтәләр бөйүдү вә гырмызы, яшыл, сары рәнкли золаг-золаг чәтирләрдән адамларын саллана-саллана эндикләри ашкар көрүндү.

Бу мәнзәрә о гәдәр көзәл, о гәдәр мараглы иди ки, Камал һеч юхуда да белә көзәл шейләр көрмәмишди. Парашүтчүләрдән бири Камалын дурдуғу тәпәдән ики-үч йүз аддым аралы, мәхмәр отларын үзәринә энирди. Камал ериндән гопуб, дүз она доғру чумду. Парашүтчүнүн аяғы ерә дәйәндә, Камал да она чатды. Бу чаван, гараяғыз бир гызыл әскәр иди. Күлә-күлә парашүтү йығмаға башлайыб, Камала яхынлашды. Онун чәнәсиндән тутуб, юхудан оядылмыш кими силкәләди вә меһрибан бир сәслә деди:

— Һә, гузум, сән дә тәйярәчи олмаг истәйирсәнми?

Камал, доғрудан да, юхудан айылмыш кими бир нечә дәфә көзләрини гырпды, бирдән атылыб, тәйярәчинин бойнуна сарылды вә көзләнилмәйән чүрәтли, инамлы бир сәслә бәркдән чығырды:

— Олачағам, эми чан! Мән дә тәйярәчи олачағам!..

План

1. Камалын сәһәр тездән юхудан дурмасы.
2. Көзәл мәнзәрә.
3. Дүзәнликдән эшидилән курулту вә тәйярәләрин көйә галхмасы.
4. «Тәйярәләр дурна гатары кими ян-яна дүзүлдү».
5. Парашүтчүләрин ерә энмәси.
6. Камалын чавабы.

БИРИНЧИ ТАПШЫРЫГ

Аслан, Мәшәдибәйкилин гапысыны дөйдү. Гапы ачылды. Сәлимназ арвад Асланы эвә апарыб, стул көстәрди. Аслан тәшәккүр этди, лакин отурмады.

Мәшәдибәй өз отағында иди. О, иш столунун далында отуруб, нә исә язырды. Мәшәдибәй, Асланы көрчәк янына чағырды. Бир аз әввәл языб гуртардығы кағызы она верди.

- Аслан, бу яхындакы мәтбәәни таныйырсанмы?

— Гәзет чап олунан ери? Бәли, көрмүшәм.

— Кедәрсән о мәтбәәйә. Орада Һүсейнгулу адлы бир мүрәттиб вар. Ону хәбәр аларсан. Көзлүк тахыр. Алнындакы ири чапығы көрсән, бил ки, өзүдүр. Салам верәндән сонра, гулағына дейәрсән «Сәһәр». Онда биләчәк ки, сәни мән көндәрмишәм. Бу кағызы она верәрсән. Сонрасында ишин йохдур.

Аслан севинирди. Мәшәдибәй биринчи дәфә иди ки, она тапшырыг верирди. Аслан тез-тәләсик чыхмаг истәди. Мәшәдибәй ону сахлады:

— Эһтиятлы ол! Кәл мәнә чаваб де! Эвдә отуруб көзләйирәм.

Аслан көһнә папағыны чыхарды, әлиндәки кағызы онун ичинә гойду. Папағыны бәрк-бәрк башына басды. Чәлд эвдән эшийә чыхды...

Мәтбәә, бир мәртәбәли көһнә бинада ерләширди. Аслан набор сехиндә ики чәркә дүзүлмүш кассаларын арасы илә ерийирди. О, Һүсейнгулу кишини ахтарырды. Бирдән Асланын көзләри диб тәрәфдә ишләйән учабой кишинин алнындакы ири чапыға саташды. Кишийә янашды:

— Салам, Һүсейнгулу дайы!

Мүрәттиб ону танымады, лакин саламыны да чавабсыз гоймады. Аслан явашчадан онун гулағына пычылдады: «Сәһәр». Һүсейнгулу киши Асланын голундан тутуб, тез о бири отаға апарды. Ондан хәбәр алды:

— Һә, нә дейирсән? Мәшәдибәй нә көндәриб?

Аслан папағыны чыхартды. Мәшәдибәйин кағызыны она верди. Мүрәттиб охуду вә тезчә дөш чибиндә кизләтди...

Һүсейнгулу киши интибаһнамәләри кизли чап этди. Сәһәр онлары тәтил эдән фәһләләрә пайладылар. Кичик Асланын да бурада бөйүк хидмәти олмушду.

План

1. Аслан һарая кәлмишди?
2. Мәшәдибәй она нә тапшырды?
3. Аслан мәтбәәдә киминлә көрүшдү?
4. Һүсейнгулу киши нә этди?

БАЛАЧА НӘЧӘФ

Файтон карвансарая чатды. Ири тахта дарвазалар бағлы иди. Гоча файтончу ерә энди вә дарвазаны бәрк-бәрк дөйдү. Ичәридән карвансара саһибинин боғуг, хырылтылы сәси эшидилди.

Дарваза чырылты илә тайбатай ачылды. Файтончу атларын чиловуну дартды. Йорғун атлар ерләриндән тәрпәнмәк истәмирдиләр. Файтончу гәзәбләнди. Гамчы күрән атын сағрысына бәрк дәйди. Файтон силкәләнди, атлар дурдуглары ердән сычрадылар. Файтон бир ан ичәрисиндә дарвазадан ичәри кирди.

Карвансара һәйәти палчыглы иди. Зығ дизә чыхырды. Һәйәтдән үфунәт галхырды. Файтонда отурмуш гара кеймли, ири зәнбил папаглы гадын үфунәтә давам кәтирә билмәди. О, чантасындан ағ ипәк дәсмалыны чыхартды, бурнуна даяды. Башыны исә янында әйләшмиш әринә тәрәф әйди. Бүтүн йолу мүркүләйән Нәҹәф көзләрини ачды, һәйәтә бойланмаға башлады. Арвадын әри дә мүркүдән айылды. Тоздан ағармыш гара папағыны чыхарыб чырпды.

Онлар тәләсик файтондан ерә ендиләр. Тезликлә бу үфунәтли вә палчыглы һәйәтдән чыхмаға тәләсдиләр. Нәҹәф дә ерә дүшдү. Ири чамаданлары һамбалын далына чатдылар. Онлар һәйәтдән чыхдылар. Нәҹәф файтона галхды. Юмшаг сөйкәнәҹәйин далындан чөрәк торбасыны көтүрмәк истәйәндә әли ағыр бир шейә тохунду. Ону галдырды, ханымын чантасы иди. Яддан чыхыб галмышды. Нәҹәф ону ерә дүшүрдү. Сонра әрлә-арвадын чыхмыш олдуглары гапыя тәрәф йүйүрдү. Гапы ачыг иди. О, күчәйә чыхды вә бәркдән чығырды:

— Ханым, чантаныз галмышдыр.

Кедәнләр дурдулар. Нәҹәф йүйүрә-йүйүрә онлара чатды. Ханым онун әлиндәки чантаны көрчәк тәәҹҹүбләнди. Севинҹиндән нә едәҹәйини билмәди. Нәҹәфи бағрына басды.

Ханым гара әлҹәкли әли илә сумкасыны гурдаламаға башлады. Орадан бир күмүш пул чыхарыб, Нәҹәфә узатды:

— Ал, оғул! Файтончунун әлинә дүшсә иди гайтармазды.

Ханымын әли узана галды. Нәҹәф чийинләрини дартды, пулу алмаяҹағыны билдириб, онлардан узаглашды. Ханым һәсрәтлә онун далынча бахды вә әринә деди:

— Көрүрсәнми? Ушаг белә олар!

План

1. Файтон карвансарая чатды.
2. Карвансаранын һәйәти.
3. Яддан чыхмыш чанта.
4. «Ханымын әли узана галды...».

ТАРЛА ДҮШӘРКӘСИНДӘ

Күнәш Муров дағына доғру әйилиб, кизләнмәк истәйирди. Йүк машыны тәзәдән гайыдыб кәлди. Колхозчулар бир көз гырпымында долу хараллары машына галдырдылар. Бригадир ахырынҹы хараллары чәкиб гуртарды. О, ҹиб дәфтәрчәсинә нә исә гейд этди, синә долусу нәфәс алды:

— Бу күн сентябрын ийирми бешидир. Планы еринә етирдик. Һәлә 1,7 фаиз дә артыг вермишик.

Архадан бир сәс эшидилди:

— Чох сағ ол, оғлум! О күн олсун ки, сәнин бригадан планы 200 фаиз өдәсин.

Һамы дөнүб бахды. Бу сөзләри дейән колхоз сәдри иди. О, башга бригадалары кәздикдән сонра бурая—комсомолчуларын янына кәлмишди. Кәнҹләр ону әһатә этдиләр. Суаллар бир-биринин ардынҹа яғдырылды:

— Бәс о бири бригадаларын иши нечәдир?

Сәдр разылыг ифадә эдән сәслә деди:

— Сиздән башга ики бригада да планы бу күн долдурду

— Бәс, колхозумуз нечә?

— Колхозун да иши яхшыдыр. Кечән ил яғыш бизи көз ачмаға гоймады. Памбығымыз да аз олду. Амма бу ил дөвләтә артыгламасилә памбыг верәҹәйик.

Колхоз сәдри комсомолчу кәнҹләрә разылыг эдиб кетди. Колхозчулар ахырынҹы памбығы да тәһвил вердиләр. Харалларла долдурулмуш машын йола дүшдү. О, памбыг чөлләринә ишыг золаглары сала-сала мәнтәгәйә доғру йолланды.

Тарла дүшәркәсиндән әл-аяг йығышылды. Чөлләрә сакитлик чөкдү. Кәнд ишыглары яваш-яваш янды. Муров дағы бир аз әввәл үфүгүн чәһрайы фонунда айдынча көрүнүрдү. Инди исә гаранлығa гарышды, көздән итди. Гушлар юваларына чәкилдиләр. Кечә бөҹәкләри сәс-сәсә верди. Чөлләр динҹәлмәйә башлады.

План

1. Тарла дүшәркәсиндә.
2. Бригадирин фәхр этмәси.
3. Колхоз сәдри илә сөһбәт.
4. Ахырынҹы памбығын тәһвил верилмәси.
5. «...әл-аяг йығышылды».

ҺӘДИЙЙӘ

Адил алагаранлыгда Бакыдан гайытды. Онун әлиндә көзәл бир мешин чамадан вар иди.

Анасы Адил үчүн емәк һазырламаға башлады. Кичик гардашы Закир чамаданын дөврәсинә фырланыр, көзүнү бир ан чамадандан чәкмирди.

Адил исә чамаданы ачмаға тәләсмирди. О, йол палтарыны чыхартды. Әл-үзүнү юду. Сүфрәйә отурмаг истәйәндә, гардашынын дарыхдығыны һисс этди:

— Көрүрәм, чамаданы ачмаға тәләсирсән, ач! Сәнин үчүн һәдиййә кәтирмишәм,—деди.

Закир тез чамаданы ачды. Гардашынын кәтирдийи һәдиййәләри чыхартмаға башлады. Бурада даһа нәләр йох иди! Әввәлчә бир нечә китаб чыхарыб ики ерә айырды: «Азәрбайчан нағыллары», «Һесаб» вә Ә. Сабирин «Мәктәблиләрә һәдиййә» китабларыны бир тәрәфә гойду:

— Бунлар мәним, һә?

Үзәриндә зәрли һәрфләрлә «Низами Кәнчәви» язылмыш гара чилдли, галын китабы вә аграномлуға аид башга китаблары да Адил өзү үчүн алмышды.

Закир чамадандан бир дәстә дәфтәр чыхартды. Шәффаф хәткешләр, ики гуту рәнкбәрәнк гарандаш, ағ мүрәккәбгабы, бир ярашыглы гәләм, мүхтәлиф перолар ону севиндирди. Закир гардашынын кәтирдийи һәдиййәләри сәлигә илә столун үстүнә йығды. Ени дәрс или башландығы бир заманда мәктәбли үчүн бунлардан әзиз нә ола биләрди!

Закир гардашына тәшәккүр этмәк истәйирди. Адил она деди:

— Яхшы бах, енә дә вар!

Закир енидән чамаданы ачды. Бу дәфә көзләринә инанмады. Гардашы онун үчүн чох ярашыглы бир чанта да алмышды. Чанта, нә чанта! Үзү гара нахышлы, ики дүймәси, сары гайышлары варды. Чантанын гыфылы вә ачары пар-пар парылдайырды.

Закир севинирди. О, чантаны китаб, дәфтәр вә карандашларла долдурду, чийнинә кечирди. Отағы бир нечә дәфә о башбу баша аддымлады. Чанта йүнкүл вә раһат иди.

— Нечәдир, Закир, хошуна кәлдими?—дейә, Адил гардашындан сорушду.

Закир гардашына тәшәккүр этди. Онун үз-көзүндән бәркбәрк өпдү.

Адил анасы үчүн дә палтарлыг гиймәтли парчалар, баһалы чораб вә башга һәдиййәләр кәтирмишди. Закир бунлары бирбир анасына көстәриб, чамаданы бағлады.

План

1. Адил һарадан гайытмышды?
2. О, кичик гардашы үчүн нә кәтирмишди?
3. Закирин тәзә чантасы нечә иди?
4. Адил анасы үчүн нә алмышды?

СӘПИН

Күлшән юхудан галханда, күнәш еничә бойланырды. Гушлар юваларындан пәрвазланыр, сәс-сәсә вериб охуюрдулар.

Күлшән өзүнү чох йүнкүл һисс эдирди. О, әлүзюянын янына кәлиб, сәрин су илә ююнду. Чәкмәләрини аяғына кейди, күллү йайлығыны өртдү. Күлшән инди гуш кими пәрвазланыб учмаг истәйирди. Үрәйи чырпыныр, элә бил дейирди: «Бу күн сәпинә башлайырыг».

Һәчәр арвад көзүнү ачды.

— Һара белә бала? Һәлә тездир.

— Юхум кәлмир, ана, мән кедирәм.

Һәчәр гызыны ләнкитмәк истәмәди. Күлшән эвдән чыхды. Кәнд юхудан оянмышды. Анчаг хорузлар һәлә дә сәс-сәсә вериб банлайырдылар.

Күлшән күчә илә тез-тез кедирди. О, дәмир йол көрпүсүндән аддайыб, тарлая йолланды. Бу күн чийид сәпиләчәк торпаға бир дә бахмаг үчүн тәләсирди.

Гызлар чөр-чөпү йығыб яндырмышдылар. Трактор әкә билмәйән ерләри әл илә ишләмиш, дашларыны тәмизләмишдиләр. Архлары арытламыш, арабада күбрә кәтириб, саһәйә сәпмишдиләр. Күлшән сәпиндән габаг манга үзвләринә тапшырыг вермишди ки, сәпин күнү тездән ким нә эләмәлидир.

Күлшән саһәйә етишәндә, гызларын чохуну орада көрдү. Бир аздан һамы саһәйә топлашды. Онлар од парчасы кими чалышырдылар. Күлшән буна севинир вә «бу гызларла дағы-дағ үстүнә гоймаг олар»,—гәрарына кәлирди.

Күлшән бригадирин янына кәлиб тәләб этди ки, онун саһәсини енидән шумласынлар. Бригадир онун тәләбини колхоз сәдринә чатдырды. О, Күлшәнин фикри илә разылашды.

— Көрүнүр, Күлшән ишә чох чидди янашыр. О, дүз дейир ки, кәрәк күбрә торпаға гарышсын.

Бригадир күлүмсәди:

— Дейәсән, бу гыз бизә раһатлыг вермәйәчәк. О, һәлә бизим ядымыза чох шей салачагдыр...

Саһәйә трактор кәләндә, Күлшәни ваһимә көтүрдү. Тракторчу кәнч бир гыз иди. О, Күлшәнлә чох сәмими көрүшдү.

Күлшән ондан ери нә үчүн белә даяз шумладығыны сорушду. Тракторчу гыз рәнк вериб, рәнк алды вә удгуна-удгуна деди:

— Күлшән бачы! Бураны мән шумламамышам. Инди, сағлыг олсун, мәним шумума бахарсан, элә нарын экәчәйәм ки, лап үрәйиндән хәбәр верәчәк.

Бир аздан трактор нәрә чәкиб, торпаға һүчум этди. Кәнч тракторчу гыз ағыр машыны сакит вә инамла сүрүрдү.

Күлшән тракторун сәсинә гулаг асырды. Тракторун чевирдийи торпаға, ачдығы шырымлара тамаша эдирди. О, кәнч гызын белә мәһарәтлә ишләмәсинә севинирди.

Гызлар экилмиш торпағын кәсәкләрини әзир, алағыны тәмизләйир, чәркәләрини һамарлайырдылар. Күлшән йорулмадан гызларла ишләйир, тракторчуну тәрифләйирди.

План

1. Күлшән сәһәр лап тездән ояңды.
2. Һәчәр арвад гызыны ләнкитмәк истәмәди.
3. Манга өз саһәсини сәпинә һазырламышды.
4. Саһә енидән шумланмалыдыр.
5. Тракторчу гыз.
6. «Күлшән тракторун сәсинә гулаг асырды».

ИТ ВӘ ИНСАН

Бири вар иди, бири йох иди. Гәдим заманларда бир ит вар иди. О, мешәдә тәк-тәнһа яшайырды. Аз кечди, чох кечди, ит тәк яшамагдан тәнкә кәлди, өзүнә бир йолдаш ахтармаға башлады. Ит элә бир дост ахтарырды ки, о, дүняда һамыдан күчлү олсун, һеч кәсдән, һеч нәдән горхмасын.

Итә элә кәлирди ки, дүняда һамыдан күчлү бирчә гурддур. Ондан күчлүсү йохдур. О, гурдун янына кәлиб деди:

— Ай гурд, кәл дост олаг, бир ердә яшаяг.

Гурд разылыг верди. Һәмин күндән онлар бир ердә, дост кими яшамаға башладылар.

Күнләрин бир күнүндә, кечә ит мешәдә сәс эшидиб, һүрмәйә башлады. Гурд языг-языг деди:

— Ай ит, һүрмә! Сәс салыб дүняны оядарсан, айы кәлиб сәни дә, мәни дә парчалар.

Бу сөзләр ити бир гәдәр дүшүндүрдү. О, өз-өзүнә деди: «Аһа... инди ки, гурд айыдан белә горхур, демәли, айы дүняда һамыдан күчлүдүр».

Ит, гурддан айрылды. Мешәдә айыны ахтармаға кетди. Ону тапыб деди:

— Айы гардаш, кәл дост олаг, бир ердә яшаяг.

Айы разылыг верди:

— Дейирсән, биркә яшаяг, яшаяг да!

Һәмин күндән итлә айы достлашдылар вә биркә яшамаға башладылар. Бир мүддәт кечди. Күнләрин бир күнүндә кечә вахты ит сәс эшидиб, һүрмәйә башлады. Айы горхду вә деди:

— Ай ит, сәсини кәс! Бирдән шир эшидәр, кәлиб сәни дә, мәни дә ейәр!

Ит өз-өзүнә дүшүндү: «Инди ки, айы ширдән белә горхур, демәли, о, һамыдан күчлү дейилмиш. Дүняда һамыдан күчлү шир имиш».

Ит, шири ахтармаға кетди. Ону тапыб деди:

— Ай шир, сәнинлә бир ердә яшаягмы?

Шир разылыг верди.

Һәмин күндән онлар бир ердә яшамаға башладылар. Күнләр кечди, һәфтәләр өтдү, бир күн енә кечә вахты ит һүрдү. Шир она деди:

— Ай ит, һүрмә. Инсан эшидәр, әлиндә горхулу дәмир (түфәнк) кәлиб сәни дә, мәни дә өлдүрәр.

Ит енә дә өз-өзүнә фикирләшди: «Дейәсән дүняда һамыдан күчлүсү шир дейилмиш. Инсан ән күчлүдүр».

Ит, инсаны ахтармаға гачды. Ону тапыб деди:

— Ай инсан, кәл сәнинлә дост олаг, бир ердә яшаяг.

Инсан разылашды. Онлар бир ердә, ики дост кими яшамаға башладылар. Бир мүддәт кечди. Күнләрин бир күнүндә, кечә ярысы ит сәс эшидиб һүрдү. Инсан юхудан айылды. Ити сакит этмәкдәнсә, онун үзәринә чығырды:

— Ай ит, тут ону... тут ону!

Бундан сонра ит инанды ки, инсан һеч нәдән горхмур. Инсан һамыдан гүввәтлидир. О күндән ит, инсандан айрылмыр, инсанла бирликдә достчасына яшайыр.

План

1. Итин арзусу: О, өзүнә ән гүввәтли вә чәсур бир дост тапмаг истәйир.
2. Ит, гурдун янында.
3. Ит, айынын янында.
4. Ит, ширин янында.
5. Шир инсандан горхур.
6. Инсан һеч нәдән горхмур.
7. Ит, инсанын достудур.

КӘНДИН МӘНЗӘРӘСИ

Бизим кәнд башы гарлы дағларын зүмрүд әтәкләриндә ерләшмишди. Узагдан бахдыгда кәнд дағын әтәйинә битишик кими көрүнүрдү. Дағлар силсиләси узандыгча узаныр, башы гашга дағлар һәрдәнбир думанлары гойнуна алырды. Кәнд о гәдәр дә ири дейилди. Лакин чох көзәл вә гәшәнк мәнзәрәси варды. Күнбатан тәрәфи мәхмәр палтар кейинмиш дүзләр вә далғалы дәнизи хатырладан ичи емликлә долу тахыл зәмиләри иди. Күндоған тәрәфдән кәндин күмраһлығына чәпик чалан чай мәғрур-мәғрур ахырды. Чәнуб тәрәфдә дурна көзлү, дуру вә союг булагларын шырылтысы инсаны валеһ эдирди. Шимал тәрәфи сылдырым гаяларла әһатә олунмушду. Ашағыда галын, ири мешәлик көрүнүрдү. Бу мешәдә айы, чанавар, чаггал, түлкү кими вәһши һейванлар, гарагуш, гәчир, гызылгуш кими гушлар олурду. Одун кәтирмәйә, эв тикмәк үчүн аваданлыг дашымаға кедән колхозчулар мешәдәки һейванлардан гәрибә вә горхулу һадисәләр данышырдылар.

План

1. Кәнд һарада ерләшир?
2. Кәндин көзәл мәнзәрәси:
   а) Күнбатан тәрәфи
   б) Күндоған тәрәфи
   в) Чәнуб тәрәфи
   г) Шимал тәрәфи
3. Мешә.

VI СИНИФ

КҮЛШӘН

Күлшән ахшам эвә кәлди. Анасы эвдә йох иди. О, эви йығышдырмаг истәди. Анчаг һәр шей ерли-ериндә иди. Креватларын үстү чох сәлигәли көрүнүрдү. Дивара вурулмуш кәбәләрин һеч бир гырышы да йох иди. Отаглар тәртәмиз сүпүрүлүб ююлмушду.

Һәчәр арвад кәлиб чыхды. Ана вә бала көрүшүб өпүшдүләр. Күлшән сүфрә ачды. Анасы емәк һазырлады. Емәкдән сонра ана вә бала гызғын сөһбәтә киришдиләр. Онларын сөһбәти әсасән Күлшәнин мангабашчысы сечилмәси вә Ханпәринин мангасы илә ярыша кирмәси һаггында кедирди. Ана яныглы-яныглы дейирди:

— Бала, бу кәнддә Ханпәринин бир сөзү ики олмаз. Бир фикирләш, көр сән киминлә мейдана кирирсән. Гардашы оғлу колхозун сәдридир. Инди Ханпәри илә ярыша кирмәк гурд үрәйи емәкдир. Гызым, наһаг ерә бу ишә гол гоймусан.

Күлшән анасына этираз этди:

—Нә данышырсан, ана, мән бу ишә разылыг вермәмишәм эй, тәләб этмишәм!

— Лап наһаг ерә, бала! Мән һара, Ханпәри илә боюндуруг йолдашы олмаг һара? Биз онунла аяг чәкә билмәрик, гызым!

Күлшән анасыны чох сакит динләйирди. О, мәғрур бир һалда деди:

— Наһаг ерә дарыхма, ана! Ханпәри хала бир нечә ил габаг нә тәһәр идисә, енә элләдир. Күндә дөрд дәфә дөшүнә дөймәклә памбыг планыны долдурмаг олмаз. Һеч вахт үрәйини сыхма, ана! Кирмишәм мейдана, сағлыг олсун, кимин галиб кәләчәйини өзүн көрәрсән.

Һәчәр гызынын мөһкәм ирадәли олдуғуну билирди. Сөһбәти даһа узатмағы лазымсыз сайыб деди:

— Гызым, кәрәк бу ишә кирмәйәйдин! Инди ки, кирмисән, яхшы эләмисән. Оюна кирән ахыра кими ойнамалыдыр.

Күлшән анасына һәм тохтаглыг верир, һәм дә изаһ эдирди:

— Аначан, ону бил ки, Ханпәри хала галиб кәлсә дә бизә һесабдыр. Сөһбәт тәкчә Ханпәри һаггында кетмир, манга һаггында кедир. Биз онлары социализм ярышына чағырмышыг. Бурада ики манга, ики коллектив ярышачагдыр. Ханпәри инди керидә галыр. Мән онун өзүнә дә көмәк эдәчәйәм. Чалышачағам ки, енә габагчыллар сырасына чыхсын.

Һәчәр гызына ифтихарла бахды:

— Элә атанын баласысан! О да һеч кәсин пислийини истәмәзди,—дейә көзләриндәки севинч яшларыны силди.

Күлшән столун үстүнү йығышдырды. Габағына бир дәфтәр гоюб, фикирләшмәйә башлады.

Манга үзвләри арасында иш бөлкүсү, су архынын тәмизләнмәси һаггында көтүр-гой эләди. Манганын сабаһ көрәчәйи ишләри планлашдырды.

План

1. Күлшәнин евә кәлмәси.
2. «Һәчәр арвад кәлиб чыхды».
3. Ана илә гыз арасында кедән сөһбәт.
4. Ананын Күлшәнлә разылашмасы.
5. Сабаһкы ишләрин планлашдырылмасы.

БАДАМ АҒАЧЛАРЫ*

Ағарзанын евиндән таппылты сәси кәлирди. Евин ортасында салынмыш тәлисин үстүндә бадам дөйүрдүләр. Бу ил бадамын мәһсул или иди. Ағачларын һәр бириндән чохлу мәһсул дәрилмишди. Евдәкиләр бадам сындырыр, ич һазырлайырдылар.

Байрамгабағы иди. Дейирдиләр ки, бадам ичи базарда яхшы пула кедир. Ағарза да бир йүк бадам ичи апарыб сатмаг истәйирди. О, мәһсулунун бир азыны тахыла дәйишмәк, галаныны да сатыб ушаглара әйин-баш, өзүнә пинәчи көһнәси алмаг арзусунда иди.

Алты яшлы Әдаләт дә иш көрүр, атасына көмәк эдирди. О, атасынын сындырыб төкдүйү бадам ичини габыгдан тәмизләйир, нимчәйә йығырды. Һәрдән ләпәнин бирини хәлвәтчә ағзына атыр вә кизли-кизли ейирди. Әдаләт сүфрәйә йығылан тәмиз, әтирли бадам ичинә һәсрәтлә бахыр, бунлары доюнча ейәнләрин ким олдуғуну дүшүнүрдү:

— Ата, бунлары һара апарачагсан?

— Базара, шәһәрә апарачағам, гызым.

— Кимә сатачагсан?

— Мүштәрийә.

— Мүштәри кимдир?

— О да бир адамдыр, гызым.

— Яхшы адамдыр?

— Яхшысы да вар, писи дә вар!

— Йох, ата, пис адама вермә, һейифдир... Яхшы адама сат.

Әдаләтин дедикләри ушаг сөзү дә олса бир һәгигәтдән хәбәр верирди. Ағарза бадам ичинин балачаларындан үч-дөрд дәнә көтүрдү. Онлары Әдаләтин овчуна гойду. Сонра мүлайим, меһрибан бир дилләгызына тәсәлли верди:

— Гызым, бизә пул лазымдыр. Бу ил бадамымыз чохдур. Бунлары дәриб сата билсәм, әлимә пул кәлсә, әрбабын борчуну верәрәм. Пул артыг галса, базардан гәдәк, сәнә бир чүт тәзә башмаг алачағам, готазлы башмаг. Байрамда кейәрсән.

Ағарза сөзүнү битирмәмишди ки, даландан аяг сәси ешидилди. Дәрһал евин гапысы зәрб илә ачылды. Ағарзанын гоншусу Әличан күлләдәймиш гуш кими өзүнү ичәри салды:

— Ай Ағарза, нә отурмусан, бадамлығы кәсдиләр!

Ағарза дик галхды. О, гоншусунун үзүндәки чиддиййәти, бахышындакы ваһимәни тез дуйду. Чарығыны аяғына чәкди, папағыны гоюб, Әличанын далынча чыхды...

Ағарза өзүнү бадамлыға о заман етирди ки, мүшавирин адамлары даш һасары учуруб чая төкүрдүләр. Бадам ағачларыны кәсиб доғрамышдылар. Кәсилиб атылмыш ағачлары көрәндә Ағарзанын вүчуду од тутуб янды, ган башына вурду. Бүтүн көвшән дәйирман дашы кими онун башына доланды. Нә вахт чайдан һоппаныб, бирисинин яхасындан япышдығыны өзү дә билмәди:

— Нийә дағыдырсан, байгуш! Бу дивары чәкәнәчән мәним үрәйим габар гоюб, нийә сөкүрсән?!

Алнындан тәр даман ортабой салдат дартыныб, онун әлиндән чыхмаг истәйирди.

— Бурах яхамы, мәндән нә япышмысан? Буюрурлар, мән дә сөкүрәм.

Ағарза ону кәнара итәләди вә гәзәблә гышгырды:

— Чыхын мәним бағымдан!

Хаки пенчәк кеймиш американ забити она яхынлашды. Әлини тапанчасынын дәстәйинә гойду. Сакит, лакин һәдәли эда илә Ағарзая деди:

— Ай киши! Бу көвшәнләри сизин ағаларыныз бизә сатыблар.

План

1. Ағарзанын евиндә.
2. Ширин арзулар.
3. Әдаләтин суаллары.
4. Ата, балача гызына тәсәлли верир.
5. Горхулу хәбәр.
6. Ағарзанын тәләби вә американ забитинин чавабы.

САҒЫЧЫ ГЫЗ

Баһарын сәфалы күнләриндән бири иди. Тәбиәт юхусундан ояныр, һавалар яваш-яваш истиләширди. Мал-гараны яйлаға көчүрмәк үчүн Алхаслы кәндиндә гызғын һазырлыг кедирди. Ферма мүдирләри вә бригадирләр колхоз сәдринин кабинетинә топлашмышдылар. Онлар көчә һазырлыг ишләрини мүзакирә

* Һекайәдә Чәнуби Азәрбайчан кәндлиләринин ағыр һәятындан бәһс олунур.

эдирдиләр. Бирдән гапы дөйүлдү. Он алты—он едди яшларында бир гыз отаға дахил олду. Онун сол дөшүндә комсомол нишаны вар иди. Сәдр бу гызы чох меһрибанлыгла гаршылады:

— Буюр гызым, Ҝамилә, де ҝөрәк нә сөзүн вар?

Гыз тутулуб гызарды. Сонра башыны юхары галдырыб, хаһишэдичи бир тәрздә сәдрин үзүнә бахды:

— Фермада ишләмәк истәйирәм. Сағычы олмаға һәвәсим вардыр.

Ферма мүдири баягдан гызы диггәтлә сүзүрдү. О, гашларыны чатараг сөһбәтә гарышды:

— Гызым, һәвәс олмағы яхшыдыр. Амма тәкчә һәвәслә иш ашмаз. Сағычылыг фермада ән чәтин ишдир. Ҝәрәк ҝечә-ҝүндүз инәкләрин янында оласан, онлара гуллуг эдәсән.

Ферма мүдиринин сөзләри Ҝамиләйә тохунду. О, сәсинин аһәнкинә бир гәдәр чиддилик вериб деди:

— Ахы, мән комсомолчуям. Комсомолчу да чәтинликдән горхармы?! Мән инанырам ки, бу ишин өһдәсиндән ҝәлә биләрәм.

Гызын данышығындакы бу гәтилик һамынын хошуна ҝәлди.

Бир нечә ҝүндән сонра колхозун фермасы Әримәз дағынын сәфалы әтәкләриндәки яйлаға йола дүшдү. Ҝамилә дә яйлаға ҝөчәнләрин арасында иди. Сағычылыг Ҝамиләнин дүшүндүйү гәдәр дә асан олмады. О, ишдә бир сыра чәтинликләрә раст ҝәлди...

Бир ҝүн ахшам үстү Ҝамилә өрүшдән гайыдан нахыра ҝөз ҝәздириб, «Дарчын» адлы инәйи ҝөрмәди. О, нахырчыны тәләсик янына чағырыб сорушду:

— Мәним «Дарчын»ым һаны?

— Нахырда олар да!

Ҝамилә бир дә ҝөз ҝәздирди. «Дарчын» тапылмады.

— Мән сәнә демәмишдим ки, «Дарчын»ы ҝөздән гойма?! Етирибдир, бу ҝүн сабаһлыгдыр.

Сонра о, ачыглы сәслә сорушду:

— Де ҝөрүм, инәкләри һара апармышдын?

Нахырчы мүгәссир адам кими, ҝүчлә эшидилән сәслә чаваб верди:

— Чөплүҝөл тәрәфә.

Ҝамилә тәләсик Чөплүҝөлә тәрәф йолланды. О, отлаға ҝәлиб чатды. Әтрафа диггәтлә нәзәр салды. Дәрәйә тәрәф ҝедән бир инәйин аягларынын изи онун диггәтини чәлб этди. Издән, һейванын гача-гача ҝетдийи айдын ҝөрүнүрдү. Мәсәлә айдын иди. Демәли, «Дарчын» доғмаға гачмышды.

Ҝамилә «Дарчын», «Дарчын»—дейә инәйи бир нечә дәфә сәсләди. Гаялар гызын сәсинә әкс-сәда илә чаваб верди. Бу заман «Дарчын» лап яхынлыгдакы гаянын дибиндән яныглы бир сәслә мәләди. Ҝамилә өзүнү инәйин янына етирди. «Дарчын» элә индичә доғулмуш бузову ялайыб гурудурду. Ҝамилә ҝөрпә бузову бағрына басды.

Артыг гаш гаралмышды. Тала-тала булудлар Әримәз дағынын башында топлашырды. Һава сәринләйирди. Ҝамилә, ҝөрпә бузовун союглаячағындан горхараг, пенчәйини чыхартды вә ону бәрк-бәрк бүрүдү. О, бузову гучағына алыб фермая тәрәф йүйүрдү. Баласынын апарылдығыны ҝөрән «Дарчын» да Ҝамиләнин архасынча ҝәлди.

Сәһәри ҝүн Ҝамиләнин бу гочаглығы бүтүн фермая яйылды.

План

1. Ҝөчә һазырлыг ҝөрүлмәси.
2. Ҝамиләнин колхоз сәдринә мүрачиәти.
3. Ферманын Әримәз дағынын әтәкләринә ҝөчмәси.
4. «Дарчын»ын итмәси.
5. Ҝамиләнин «Дарчын»ы тапмасы.

УСТА МӘЛИК

Эмалатханада гызғын иш ҝедирди. Ҝечән дәфәдән һөрүлмәйә башланан дивар, инди ердән хейли һүндүрә галхмышды. Уста Мәлик бу ҝүн дә шаҝирдләрин һәрәсинә бир иш тапшырмышды. Уста, ҝөдәк гарандашыны гулағынын дибинә гоймушду. Ҝөзлүйүнү алнына галдырмышды. О, эмалатхананын торпаг дөшәмәсиндә ҝәзиширди, кимин нечә ишләдийини йохлайырды. Бәзән дә ҝөй сәтин ҝөйнәйинин дөш чибиндән метри чыхарыб, йолунан дашлары, тикилән дивары өлчүрдү.

Әсәдлә бир оғлан палчыг һазырлайырды. Онлар әһәнк мәһлулунун үстүнә гум төкүр, әлләриндәки ҝүрәкләрлә ону гарышдырырдылар. Ара бир дә крандан ведрәйә су төкүрдүләр. Гияс исә бир нечә нәфәрлә эмалатхананын о башында даш йонурду. Балталардан гопан чинкилти илә ишләйәнләрин сәси бир-биринә гарышмышды.

Ҝамил голларыны дирсәйә гәдәр чырмамышды. О, ағ дашлары йолдашларындан тез-тез алыб дивара гоюрду. Әввәлчә дашын еринә нечә ятдығыны йохлайыр, сонра ону әлиндәки

кичик балта илә дөйәчләйәрәк бәркидирди. Янлардан чыхан артыг палчығы кәмчә илә сийириб дашын үстүнә яйырды.

Уста Мәлик Гияса яхынлашды. Йондуғу дашлардан бир нечәсини сындырдығыны көрүб, балтаны ондан алды:

— Элә йох, оғлум, элә олмаз, бах, бу чүр—дейә балтаны даша чалды. Қәлә-көтүр дашлардан бирини йонуб, ондан узаглашды.

Уста Мәлик, Қамилин янына кәлди. Гырагда даяныб, онун нечә ишләдийинә бахды. Қамил ағыр бир дашы көтүрәндә, уста онун биләйиндән тутду:

— Даян, оғлум, чох тәләсирсән...

О, Қамилин ики әллә галдырдығы дашы, йүнкүл бир шей кими сағ әлинин кениш ачылмыш габарлы бармаглары арасына алыб, ерә гойду:

— О шагулу бура кәтир!

Қамил бир устая, бир дә тикдийи дивара бахды.

— Бунун нәйи писдир ки, уста?

— Бу саат өзүн көрәчәксән.

Қамил пәрт һалда кедиб, шагулу кәтирди. Устанын көстәриши илә шагулу диварын харич тәрәфиндән, юхарыдан ашағы саллады... Қамил дәрһал сәһвини анлады. Онун гойдуғу дашлар ичәрийә доғру гарын вермишди. Қамил гызарды. О, чәкдийи зәһмәтин һечә кетдийинә һейфсиләнди, бир сөз дейә билмәди.

Уста дивары ярыя гәдәр сөкдү. Голларыны чирмәләди, сонра Қамилә деди:

— Кәмчәни мәнә вер, өзүн дә диггәтлә әлимә бах!

О янда ишләйән шакирдләр дә мәсәләдән хәбәр тутмушдулар. Инди һамынын үзү уста Мәликә тәрәф чеврилмишди.

— Даш вер!

Қамил устанын сәсини эшитчәк ашағы әйилди. О, икинчи дашы ердән галдырмамыш, устанын кениш пенчәси енә ачылды:

— Даш вер!

Әлли—әлли беш яшлы уста Мәлик һәмишә ағыр вә тәмкинли көрүнүрдү. Ушаглар онун бу чүр чәлдликлә ишләйәчәйини һеч тәсәввүр этмәмишдиләр. Инди онун шакирдләрә гоча көрүнән анчаг сифәти иди.

План

1. Эмалатханада.
2. Уста Мәликин шакирдләрин ишинә диггәт этмәси.
3. Қамилин сәһви.
4. «Уста дивары ярыя гәдәр сөкдү».

ДӘНИЗЧИ ШӘКЛИ

Йайда мәктәби тәмир этмишдиләр. Синифләрин диварларыны енидән ағартмышдылар. Диварлар элә тәмиз вә ләкәсиз иди ки, баханда адамын хошу кәлирди. Һәр шей элә бил ки, тәптәзә иди. Ишыглы вә кениш синиф отагларында дәрс кечмәк адамы севиндирирди.

Дәрс илинин икинчи я үчүнчү күнү иди. Шакирдләр синфә кирәндә көрдүләр ки, язы тахтасы илә янашы олан диварда көмүрлә бир дәнизчи шәкли чәкилмишдир. Онун әйниндә золаг-золаг көйнәк, башында дәнизчи папағы, ағзында исә гәлян вар иди. Гәляндан кәми борусундакы кими түстү чыхыр вә бурула-бурула юхары галхырды. Дәнизчинин көркәминә баханда адамы күлмәк тутурду.

Витя синфә кирән кими ушаглардан бири она пычылдады:

— Буну Игор чәкмишдир, анчаг элә вермә, һа!

Витя инчимиш кими чаваб верди:

— Мәним нә борчума галыб, элә верим.

Партада отуран ушаглар дәнизчи шәклинә бахмагдан һәзз алырдылар. Онлар арабир күлүшүр вә зарафат эдирдиләр:

— Дәнизчи оғлан, дейәсән, бизимлә охуячагдыр.

— Нә яхшы да чәкилиб!

— Онун папағыны бир аз ян гоймаг лазым иди...

Зәнк вурулду, дәрс башланды. Синиф рәһбәри Олга Николаевна отаға кирди. Дивардакы шәкли көрән кими онун үзү чиддиләшди:

— Бу нә рәссамлыгдыр? Буну ким чәкиб?...

Ушаглардан һеч бири динмәди. Олга Николаевна бир гәдәр сакит деди:

— Һәр кәс ки, дивары хараб эдиб, о, аяға галхмалы вә бойнуна алмалыдыр. Дүнән дивар тәртәмиз иди. Синифдән ахырынчы мән чыхмышдым. Бу күн синфә биринчи олараг ким кәлмишдир?

Һамы динмәзчә отурмушду. Һеч ким галхыб бойнуна алмырды. Мүәллимин гашлары чатылды:

— Ушаглар, мәкәр сиз билмирсинизми ки, синфи тәмиз сахламаг лазымдыр? Әкәр диварлара һәр өтән бир шей чәксә, онда нә олар? Чиркли ердә отурмаг, ахы сизин өзүнүзә дә хош кәлмәз. Бәлкә бу сизә хошдур?

Ерләрдән бәзи сәсләр эшидилди:

— Йох, йох!

— Һәмишә белә олмур ки...

Олга Николаевна бир гәдәр даһа юмшаг сәслә нәсиһәтинә давам этди:

— Дивара шәкил чәкән адам йәгин ки, мәктәбә зәрәр вурмаг истәмәмишдир. Әкәр о сәмими сурәтдә бойнуна аларса, намуслу адам олдуғуну вә буну дүшүнмәдән этдийини сүбут этмиш олачагдыр.

Пенчәрәнин янында, лап арха партада отурмуш Игор аяға дурду. Онун янаглары алма кими гызармышды. Утана-утана, сакит сәслә деди:

— Олга Николаевна, шәкли мән чәкмишәм. Бир даһа этмәрәм, бағышлайын.

Бунунла да данышыг кәсилди. Олга Николаевна Игору язы тахтасына чағырды. Мәктәбин диварларычы рәнкләйән рәнксазлар һаггында мәсәлә яздырды. Мәсәләдә бүтүн синифләрин вә коридорларын рәнкләдилмәсинә мәктәбин нә гәдәр пул хәрчләдийини тапмаг тәләб олунурду.

Ушаглар мәсәләни һәлл этмәйә башладылар.

План

1. Һекайәдә дәрс илинин һансы вахты тәсвир олунур?
2. Тәмирдән сонра мәктәб нечә иди?
3. Синфин диварында нә чәкилмишди?
4. Дивардакы шәкли ким көрду вә ушаглара нә деди?
5. Бу иши ким бойнуна алды?
6. Мүәллим нә этди?

ШӘФГӘТ БАЧЫСЫ

Зенит топлары ағыз-ағыза вермишди. Ағыр сәһра топларынын курултусу ери-көйү ләрзәйә салмышды. Валя дөйүш мейданында доланыр, од-алов ичиндән ялалы бир аслан кими кечирди.

Ялалылар узанмыш, өләнләр ерә сәрилмишди. Мүһарибә мейданынын түк үрпәрдән мәнзәрәси ачылмышды. Валя бу мәнзәрә бою аддымлайырды. Ялалылар ярдым вә һәят диләйир, дүшмәндән интигам алмаг үчүн чырпынырдылар.

— Эйй, бачы!..

— Шәфгәт бачысы!

Валянын гулаглары чинкилдәйирди. Ялалы вә кинли сәсләр кәлирди. О, дөнүб тез үзү үстә узанды. Чантасыны ян тәрәфә итәләди, ирәлийә сүрүндү. Сачлары дағылмыш, синәси улдузлу командир, сәрилдийи ердә команда верирди:

— Гардашлар, ирәли!

Валя өзүнү командирә чатдырды. Командири ган апарырды. Онун рәнки ағарыр, додаглары гуруюрду.

Валя онун чийниндән япышыб тәрпәтди:

— Йолдаш командир сиз ялалысыныз...

Командири ган көтүрдү. О, тагәтдән дүшүр, кетдикчә гырыг-гырыг данышмаға башлайырды. Валя долу кими төкән күлләләрин алтында командирин яраларыны сарыды. Сонра ағыр-ағыр галдырыб голуна кирди. Ялалы күчсүз мүгавимәт көстәрди:

— Һарая, бачы?

Валя ону дилә тутду.

— Кедәк, кедәк!—дейә дөйүш хәттиндән архая доғру узаглашдырды. Валя мешә ичиндә даянан сүрүчүнү чағырды. Онун көмәйи илә командири арабая узандырды:

— Тез чатдырмаг лазымдыр!

Арабачы ағ атлары тәрпәтди вә габаға сүрдү. Валя гайытды, өзүнү енә дә дөйүш хәттинә чатдырды.

Гара сачлы бир дөйүшчү ал ган ичиндә ерийирди. О, силаһына сөйкәнә-сөйкәнә мейитләрин үстүндән кечиб кедирди. Арабир аз гала йыхылыр, енә дә дүзәлирди. Учадан әмр верирди:

— Һүчума, түркмәнләр!..

Түркмән оғлу түфәнкини галдырды, көзләринин ганыны силди.

— Ирәли, вәтән уғрунда!

Валяны һәйәчан көтүрдү. Онун синәси галхыб энмәйә башлады. Тез әлини узатды, дөйүшчү дартынды. Валя ону меһрибанлыгла дилә тутду, сачларыны сығаллады. Валя өзү дә ал гана булашмышды. Шәфгәт бачысы ялалыны мейидләрин арасындан чыхартды, гыровлу хәзәлләрин үстүндә узандырды. О, чәлд бир һәрәкәтлә дөйүшчүнүн яраларыны сарыды. Боз шинелини онун үстүнә сәрди.

Дөйүшчү тәк әлини ерә даяг верәрәк дурду.

— Биз галиб кәләчәйик!—дейә гышгырды.

Валя күчүнү топлайыб түркмән оғлунун голундан япышды. Онунла бирликдә керийә сүрүнмәйә башлады.

План

1. «Зенит топлары ағыз-ағыза вермишди»
2. Ялалы командир.
3. Түркмән оғлу.

ПЯТИГОРСКДА

Дүнән мән Пятигорска кәлдим. Шәһәрин кәнарында ән уча бир ердә, Машук дағынын әтәйиндә мәнзил киралады: туфан гопанда булудлар та дамымын үстүнә гәдәр энәчәк. Бу күн сәһәр саат бешдә пенчәрәни ачдыгда, отағым балача бағчада битән чичәкләрин әтрилә долду. Чичәкләнмиш киласларын будаглары мәним пенчәрәмә бахыр, күләк бу чичәкләрин ағ ләчәкләрини язы столумун үзәринә сәпәләйир. Мәнзилимдән үч тәрәфә ачылан мәнзәрә чох көзәлдир. Гәрбдә беш тәпәли Бештау булуд кими мави рәнкә чалыр, шималда Машук дағы түклү Иран папағы кими йүксәләрәк, көй гүббәсинин о һиссәсини гапайыр. Шәргә бахмаг даһа хошдур: ашағыда, гаршы тәрәфдә, тәмизчә вә тәзәчә шәһәрчик ала-була көрүнүр, шәфалы чешмәләр чағлайыр, мүхтәлиф дилдә данышан чамаат гарылдашыр. О янда исә, бир гәдәр узагда бир-бириндән даһа мави, даһа думанлы олан дағлар амфитеатр кими дүзүлмүшдүр. Үфүг бою Қазбекдән башламыш ики башлы Элбруса гәдәр гарлы тәпәләрин күмүш силсиләси узанмагдадыр... Белә бир ердә яшамаг инсаны севиндирир! Мәним бүтүн дамарларымда намәлум бир севинч һисси ахмададыр. Һава, ушаг бусәси гәдәр тәмиз вә тәравәтлидир. Күнәш парлаг, көй мавидир, бундан артыг бир шейә эһтияч вармы? Вахтдыр. Елизаветински чешмәси янына кетмәк лазымдыр. Дейирләр ки, сәһәрләр суя кәлән бүтүн чамаат орая топлашыр.

План

1. Пятигорскда мәнзил.
2. «Бу күн сәһәр саат бешдә...»
3. Эвин пенчәрәсиндән көрүнән мәнзәрә:

а) Гәрб тәрәфдә

б) Шимал тәрәфдә

в) Шәрг тәрәфдә.

4. «Белә бир ердә яшамаг адамы севиндирир!»

VII СИНИФ

БОЯГ КҮЛҮ

Көзәл бир кечә иди. Ахшамдан әсмәйә башлаян күләк сүбһә яхын бирдән кәсди. Һәр тәрәф сүд кими айдынлыгды. Кәндин ашағысындакы мешә дәриндән нәфәс алыб, тәзәдән

юхуя кетмишди. Ағачларын тәпәләри сакит иди. Ялныз көйдәки улдузлар һәлә дә титрәширди.

Иззәт гары нәвәси Гумруя чохдан сөз вермишди ки, ону Нанәли дәрәйә апарсын. Сәһәр ачылар-ачылмаз гары, нәвәсини ширин юхудан айылтды. Һәр икиси, нәнә вә нәвә сәссиз кейиндиләр вә эвдән чыхдылар. Онлар күл дәрмәйә кедирдиләр.

Юхулу кәндин орта күчәси илә үзү юхары кетдиләр. Кәнддән дағлара галхан йола дүшәндә, артыг яваш-яваш ағаран көйдә улдузлар бир-биринин далынча йох олурду. Онлар чобанлар яйлағына чатанда, көй сәдәф рәнки алмышды. Гары бурада бир аз динчәлмәк истәди, лакин үфүгдә гызарты ишарәси көрүб фикрини дәйишди:

— Дурма, балам, кедәк ки, күнәш бойланмамыш, бояг күлүнү тапа биләк.

Нәнә вә нәвә кичик бир тәпәни ашдылар. Бурада Гумруну түнд бир гоху вурду: бу, дағ нанәсинин гохусу иди. Гыз даяныб дәриндән нәфәс алды. Иззәт гары бир тәпәнин үстүндә отурду. О, гаршыдакы кичик дәрәни көстәрди:

— Будур чатмышыг, гызым, Нанәли дәрә бурадыр.

Гумру дәрәнин ичиндә чашыб галды. О, элә бил чичәк дәнизинә дүшмүшдү. Сайсыз-һесабсыз, рәнкарәнк чичәкләр, ябаны күлләр, әтирли отлар гызы һейран гоймушду. Бу аралыг дәрәнин үстүндән нарын бир күләк әсди вә дағ нанәләринин гохусуну даһа да шиддәтләндирди. Бир аз сонра бу чичәкләр сәлтәнәтинин бүтүн гушлары нәғмә охумаға башлады.

Гумру бояг күлләрини көврәк зоғлары илә биркә гопарыб йығырды. Гары, гызын яйлығыны долу көрүб, гайытмаг үчүн аяға галхды. Лакин Гумру дәрәдән айрылмаг истәмирди.

— Бирдән Иззәт гары Гумрунун голундан тутуб силкәләди:

— Чәлд тәрпән, яғыш кәлир...

Гумру башыны галдырыб, көйә бахды. Гаршыдакы һачалы гаяларын башында гара бир булуд дурмушду. Бир анда Нанәли дәрәнин бүтүн гушлары сусду. Әтрафа горхулу бир сакитлик чөкдү.

Гары вә Гумру өзләрини гая алтына вермәйә мачал тапмамыш, туфан онлары һаглады. Дағлар титрәди, тәпәләр яғыш думанында көздән итди. Илдырымлар далбадал шығыйыб, гызыл охларла гаяларын тәпәләринә санчылдылар.

Аз сонра туфан дәрәни бүрүдү... Чобанлар яйлағынын үстүндә булудлар парчаланды, көй тәзәдән көрүнмәйә башлады.

Гумру яйлагдан галхан түстүнү нәнәсинә көстәрди. Иззәт гары севинди:

— Бу яхшы олду, гызым. Чобанлар тонгал галайыблар. Исланмышыг, кедәк биз дә исиниб гурунаг!

Гары илә Гумру тезликлә яйлаға етишдиләр. Чобанлар аяға галхыб, очағын түстү вурмаян тәрәфиндә онлара ер көстәрдиләр.

Гоча чобан Иззәт гары илә көрүшүб.

— Һарадан белә, Иззәт бачы?—деди.

Динчәлмәйә мачал тапмамыш Иззәт гары чаваб верди:

— Нанәли дәрәдән. Күл дәрмәйә кетмишдик.

— Кәнддә күл-чичәк йохду ки?

— Хейир, бунлар бояг күлүдүр. Бунлардан гызыма ал-әлван ипликләр боячағам. Сонра дәзкаһа чәкиб тохуячаг.

— Дейәсән гыз өзүнә кәлинлик халчасы тохумаг истәйир, һә?

Гары чаваб вермәйәрәк бир ан сусду. Сонра, утандығындан янаглары гызармыш Гумруя бахды:

— Йох, гызым бу боягларла халчасында бабасынын шәклини тохумаг истәйир.

—Бабасынын? О, рәһмәтлик ки, бүтүн өмрүнү мәнимлә бу дағларда кечирмишди. Онун шәкли галмышды ки, гыз инди ону тохуя биләйди...

Гары күлүмсәди:

— Сән мәни баша дүшмәдин. Ленин бабасынын дейирәм...

Гоча чобан дәриндән көксүнү өтүрдү, онун көзләри яшарды. Сонра Гумруя дөнәрәк деди:

— Тоху, әлләринә гурбан олум! Онун шәклини элә тоху ки, нә гар, нә яғыш, нә туфан вурдуғун нахышларын бир сапыны да солдура билмәсин!..

План

1. Кечәнин тәсвири.
2. Иззәт гарынын нәвәсинә сөз вермәси.
3. Сәһәрин ачылмасы.
4. Нанәли дәрә.
5. Яйлагда яғыш.
6. Чобанлар тонгал башында.
7. Гоча чобанла Иззәт гарынын сөһбәти.
8. «Тоху, әлләринә гурбан олум!».

СОВЕТ ВӘТӘНДАШЫ

Гарабағ дүзү белә яғыш көрмәмишди, Бир ан ичәрисиндә дағлар ериндән гопду, тәпәләр, дашлар һәрәкәтә кәлди. Чайлар гайнайыб галхды, дәрәләри ашыб дашды. Ери-көйү су бүрүдү.

Машынлар бир-биринин ардынча кәлиб, йолун кәнарындакы дәйирманын янында дурурдулар. Ярым саат ичәрисиндә бурая бир чох йүк вә миник машыны йығышды. Йол бағланмышды. Әтрафы тамам су басмышды. Гаршыда бир көл әмәлә кәлмишди. Һава гаралырды. Яй олмасына бахмаяраг, яғышдан исланмыш адамлар союгдан титрәйирдиләр.

Бирдән кимин исә һәйәчанлы сәси эшидилди:

— Эй, һей!.. Дәйирманы су басды. Пионерләр орада кизләнмишдиләр... Эй! Ушаглары су апарды!..

Бүтүн адамлар машынлардан бойланыб бахдылар. Дәйирман йолдан ашағыда, учурумун кәнарында иди. Су бүтүн дүзү долдурмушду. Дәйирман суюн ичиндә кичик бир ада кими галмышды.

Кетдикчә күчләнән сел, дәйирманын алчаг бинасыны өз ағзына алырды. Су эйваны басмышды, пенчәрәләрдән ичәрийә долурду. Суюн сүрүйүб апардығы гаялар һәрдәнбир таггылты илә эйванын дирәкләринә, пенчәрәсинә тохунурду. Кетдикчә гудузлашан сел ири бир гаяны дәйирманын эйванындакы ян дирәйә чырпды. Дирәк ериндән гопду, шәлалә илә баш ашағы юварланыб көрүнмәз олду. Эйванын бир тәрәфи чөкмәйә башлады. Ичәридән кәлән дәһшәтли сәсләр даһа да күчләнди. Мәктәбли ушаглар адамлары көмәйә чағырырдылар. Һамы чашыб галмышды. Дөрд нәфәр ушағы ким хилас этсин, нечә хилас этсин?

Бирдән адамларын ичиндән узунбой бир оғлан ирәли чыхыб, гәти сәслә әмр этди:

— Мәнә ип верин!

Шоферләр гачыб бир нечә ип кәтирдиләр. Оғлан ики узун ипи бир-биринә дүйүнләди. Ипин бир учуну белинә мөһкәм бағлады, о бири учуну шоферләрә верди.

— Мөһкәм тутун,—деди вә өзүнү суя атды.

Оғланла сел арасында гызғын чарпышма башланды. О, голларыны атмасындан яхшы үзүчүйә охшайырды. Оғлан азғын сел илә бир гәдәр чарпышандан сонра дәйирмана яхынлашан кими олду. Бир аз да давам кәтирсә иди, өзүнү эйвана чатдырачагды. Лакин элә бу ан ени гүввә илә көпүрән сел эйванын бир дирәйини дә гопарды. Дирәк һавада фырланыб, оғ-

ланын үстүнә йыхылды. Һәйәчан ичиндә олан адамлар горхдулар. Бир дәгигдән оғлан енә суюн үзүндә көрүндү. О, истигамәтини дәйишәрәк, яваш-яваш дәйирмана яхынлашырды... Оғлан бир дә баш вурду... Тезликлә енә дә суюн үзәринә чыхды. Инди о он-он ики яшларында бир гызы башы үзәриндә галдырыб, бир әллә үзүрдү. Адамлар ипи дартыб, саһилә чатмагда олан оғлана көмәк эдирдиләр.

Горхмаз чаван, гызы шоферләрә вериб, енә гайытды. Даһа о тәк дейилди. Өзүндән башга үч киши дә онун далынча суя кирди. Онлар гочаг үзүчүнү яры йолда гаршылайыр вә хилас олмуш ушаглары саһилә чыхардырдылар.

Оғланын азғын сел илә ахырынчы чарпышмасы чох ағыр олду. О, сон дәрәчә йорулмушду. Ахырынчы ушағы саһилдә шоферләрә верәндә чәсур оғлан тагәтдән дүшүб, адамларын голлары арасына йыхылды.

Адамлар оғланы өртүлү машынлардан биринин ичинә салдылар. О, тәзәчә һуша кәлиб көзләрини ачанда селин чошғун нәрәләри арасындан бир курулту эшидилди. Бу, йыхылан дәйирманын сәси иди. Дәйирманын бүтүн диварлары учду. Тирләр суюн үзәриндә ойная-ойная баш ашағы юварланырды.

План

1. «Гарабағ дүзү белә ярыш көрмәмишди».
2. Йол бағланды, машынлар дурду.
3. Һәйәчанлы сәсләр.
4. Дәйирманы су басды
5. Гочаг оғлан.
6. Адамларын көмәйи.
7. Ушаглар хилас олдулар.
8. Дәйирман учду.

МОСКВАНЫН ЕНИ ТИКИНТИЛӘРИ

Уста Мәлик шакирдләрә шад бир хәбәр кәтирди:

— Ушаглар, бу күн киноя кедәчәйик. «Москванын ени тикинтиләри» филминә бахачағыг.

Мәшғәләләр гуртаран кими шакирдләр палтарларыны дәйишдиләр, өзләрини сәлигәйә салдылар. Ярым саат сонра онлар сырая дүзүлдүләр, уста Мәликлә бирликдә киноя йолландылар. Кениш вә тәмиз күчәләрдән кечдикчә, уста арабир аяг сахлайырды. О, тәзә эвләр, ени бағлар һаггында шакирдләринә данышырды:

— Бу бөйүк бинанын ериндә кечән ил хырда, көһнә эвләр вар иди. Бу мейданы, бу күчәләри дә яхын вахтларда салыблар. Бахын, о кичик мағазалары көрүрсүнүз, бу ай онларын тамысыны сөкәчәкләр. Бурада, нефтчиләр үчүн чохмәртәбәли шайыш эви тикиләчәк...

Шакирдләр йол кетдикчә йүксәк биналара тамаша эдирдиләр. Устанын дедикләрини айдын эшитмәк үчүн ондан кери галмаг истәмирдиләр.

Уста бир гәдәр ара вериб, енә сөзүнә давам этди:

— Бир фикир верин, чох ердә биналарын ашағы гатларына мағаза тикибләр. Бу да наһаг дейил. Буну онун үчүн эдибләр ки, мал, әрзаг—һәр шей чамаата яхын олсун. Бағлар, бағчалар да һәмчинин... Әввәлләр Бакыда яшыллыг чох аз иди. Шәһәрин һавасы ағыр оларды. Инди исә һәр тин башы бир бағ, бағча салыныб, йоллар гырағында яшыл ағачлар экилиб...

Шакирдләр кино-театра чатдылар. Сыра илә ичәри кирдиләр. Кино салонунда чилчираглар сөнән кими экран ишыгланды. Мусиги чалынмаға башланды...

Экранда, әввәлчә Гызыл мейдан, Кремл, Москва чайы көстәрилди. Адам бунлара бахдыгча севинирди. Шәкилләр һәрәкәт этдикчә пайтахтын күчәләри, проспектләри вә кениш мейданчалары көрүнүрдү. Москвалылар кәлиб көз гаршысындан кечирдиләр...

Бирдән дикторун кур сәси салона яйылды:

— Будур; дүнянын ән нәһәнк, ән көзәл тикинтиләриндән бири олан отуз ики мәртәбәли Университет.

Экранда көстәрилән бина о гәдәр уча иди ки, онун юхары гатларында ишләйән адамлар күчлә сечилирди.

Диктор данышығына давам эдирди:

— «Ленинские горы»да йүксәлән бу нәһәнк бинанын тикилиши гуртармаг үзрәдир. Кәлән ил Советләр өлкәсинин узаг-узаг шәһәрләриндән вә кәндләриндән минләрлә кәнч али тәһсил алмаг үчүн бу элм сарайына ахышачагдыр.

Зирвәсиндә һүндүр гызыл гүллә парылдаян бу университет, шакирдләрә нағыллардакы әфсанәви кашанәләри хатырладырды. Экранда университетин каһ бу, каһ да о бири тәрәфи көстәрилдикчә, адам валеһ олурду.

Шакирдләрин бири үрәйиндә фикирләширди ки, көрәсән бу бинанын ичиндә нечә отаг вардыр? Бу вахт элә бил диктор она чаваб верирди:

— Университетин гырх сәккиз мин мүхтәлиф өлчүлү ота-

ғы вардыр. Әкәр бурая кәлән экскурсиячы бу отагларын һәр бириндә он дәгигә даянса, о, анчаг бир илдән сонра университетдән байыра чыха биләр... Университетдәки коридорларын бирликдә узунлуғу йүз километрә яхындыр...

Инди диктор, тикинтидә чалышан стахановчуларын адларыны чәкир, онларын ишләриндән данышырды:

— Бакыда фабрик-завод тәһсили мәктәбиндә бәнналыг пешәсини өйрәнмиш азәрбайчанлы баласы Исмайыл Новрузов университетин отуз икинчи мәртәбәсиндә ишләйир.

Экранда гарагаш, гаракөз, орта бойлу бир оғлан көстәрилди. О, тикинтинин лап кәлләсиндә ишләйирди. Гар кими ағ булудлар элә бил онун янындан ахышыб кечирди.

Диктор енә дә онун һаггында данышырды:

— Исмайылов тәкчә яхшы ишләмәклә кифайәтләнмир. О, күндән-күнә өз билийини дә артырыр. Университетин тикилиши баша чатандан сонра, Исмайылов бурада охумағы гәт этмишдир...

Салонда ишыглар янанда һамы аяға галхды. Фабрика-завод тәһсили мәктәбиндә бәнналыг өйрәнән ушаглар бүтүн йол узуну кинодан данышдылар.

План

1. Шад хәбәр.
2. Бакыда ени биналар вә бағлар һаггында устанын сөһбәти.
3. Кинода.
4. «Дикторун кур сәси салона яйылды...»
5. Бәнна Исмайыл Новрузов.

БАТАГЛЫГ ГӘПИЙИ

Фабрики кениш вә үфунәтли бир батаглыг әһатә эдирди. Яйда бу батаглыгдан фәһлә мәһәлләсинә сары вә зәһәрли бир думан яйылырды. Орадан һәдсиз-һесабсыз ағчаганад учуб, мәһәлләдә гыздырма азарыны артырырды. Бу батаглыг ер фабрикин иди. Фабрик директору батаглыгдан истифадә этмәмәгсәдилә ону гурутмаг вә ери кәлмишкән торф чыхармаг истәйирди. О, батаглығын гурудулмасы үчүн фәһләләрин маашындан маната бир гәпик тутулмасыны әмр этмишди.

Фәһләләр һәйәчана дүшмүшдүләр. Онлара һәр шейдән ағыр кәлән бу иди ки, кантор гуллугчулары бу ени веркини верәнләр сырасына дахил эдилмәмишди.

Шәнбә күнү директорун һәмин әмри фабрикдә элан эдилди. Павел Власов ишә кәлмәмишди. О, хәстә иди, эвдә ятырды. Онун һеч бир ишдән хәбәри йох иди. Гоча төкмәчи Сизов вә уча бойлу, гашгабаглы чилинкәр Махотин Павелин янына кәлиб, директорун әмрини она сөйләдиләр.

Сизов, Павелин ятағы янында отуруб, тәмкинлә данышырды:

— Биз, ағсаггаллар, йығышдыг, бу барәдә көтүр-гой элэдик. Йолдашлар бизи сизин янынызa көндәрдиләр. Доғрудур, сән чох чавансан, анчаг бу чүр ишләрдән башын чыхыр, биликли адамсан. Бир де көрәк: белә ганун вармы ки, директор ағчаганадлары бизим гәпийимизлә гырсын?

Махотин хырда көзләрини парылдадараг, сөһбәтә гарышды:

— Бу һәрифләр дөрд ил бундан габаг биздән үч мин сәккиз йүз манат пул йығдылар. Амма һеч бир шей тикмәдиләр, пул да кетди.

Павел веркинин ганунсуз вә бүтүн бу ишин ялныз фабрик директору үчүн хейирли олдуғуну изаһ этди. Гонагларын икиси дә гашгабаглы кетди. Онлары йола саландан сонра, Пелакея Ниловна күлүмсәйә-күлүмсәйә оғлуна деди:

— Көрүрсән, Павел, гочалар да сәндән ағыл өйрәнмәйә кәлирләр.

Павел анасына чаваб вермәди. О, гайғылы бир һалда мизин далына отуруб, нә исә язмаға башлады. Бир нечә дәгигәдән сонра анасына:

— Сәндән хаһиш эдирәм, — деди,—шәһәрә кет, бу кағызы еринә етир.

Ана сорушду:

— Бу горхулудурму?

— Бәли горхулудур. Орада фәһләләр үчүн гәзет чап эдирләр. Кәрәк бу гәпик мәсәләси бу нөмрәдә чап олунсун.

— Яхшы, яхшы! — дейә ана дәрһал разылыг верди, — бу саат апарарам.

Бу Павелин аная вердийи биринчи кизли тапшырыг иди. Оғлунун бүтүн мәтләби она ачыгдан-ачыға сөйләмәси ананы севиндирирди.

Пелакея Ниловна ахшам кеч гайытды. Йорғун олдуғуна бахмаяраг, хошһал көрүнүрдү. О, тапшырығы нечә еринә етирдийини, Павелин достларыны бәйәндийини оғлуна ширин-ширин нағыл элэди.

Павел хәстә олдуғу үчүн базар эртәси дә ишә кетмәди. Наһар вахты фәһлә Федя Мазин гача-гача кәлди. Һәйәчан вә

шадлыгдан онун көзләри парлайырды. О, төвшүйә-төвшүйә хәбәр верди:

— Бүтүн фабрик аяға галхыб! Мәни фәһләләр сәнин далынча көндәрдиләр. Сизовла Махотин дейирләр ки, мәсәләни һамыдан яхшы сән баша сала биләрсән! Дур кедәк!

Павел динмәз-сөйләмәз кейиниб, эвдән чыхды. Онлар күчә илә ейин вә сүкутла кедирдиләр...

Фабрикин һәйәтиндә бөйүк бир издиһам вар иди. Дәмирчи сехинин янында, Сизов, Махотин, Вялов вә нүфузлу ағсаггал фәһләләрдән енә беш нәфәр көһнә дәмир йығынтысынын үстүнә чыхмышды. Онлар гырмызы кәрпич фонунда әлләрини елләйә-елләйә данышырдылар. Фәһлә Рыбинин сәси айдын эшидилирди:

— Сөз гәпикдә дейил, әдаләтдәдир, бәли! Биз гәпийимизин давасыны әләмирик. Бу гәпикдәки инсан ганы директорун манатындакындан чохдур, бәли! Бизи яндыран да гәпик дейил, гандыр, һәгигәтдир!

Инсан сәсләри шиддәтли фыртына кими курлайырды. Бу сәсләр машынларын ағыр һәниртисини, бухарын чәтин нәфәсини вә гайышларын хырылтысыны басырды. Издиһам гайнайырды. Издиһамын үстүндә булуд кими тоз вә һис далғаланыр, тәрдән яшармыш үзләр янырды. Гаралмыш үзләрдә көзләр парылдайыр, дишләр ағарырды.

Бирдән ким исә гышгырды:

— Власов кәлир!

Павел, Сизовла Махотинин вә бир нечә башга фәһләнин дурдуғу һүндүр ерә галхды. Онун уча сәси эшидилди. О, чох чошғун вә һәйәчанла данышырды:

— Йолдашлар! Биз килсә вә фабрикләр тикән, зәнчир вә пул гайыран адамларыг. Биз, һамыны бешикдән та гәбрә гәдәр едирән вә әйләндирән чанлы гүввәйик... Биз һәр заман вә һәр ердә ишдә биринчи, һәятда исә ахырынчы ери тутуруг. Бизим гейдимизә галан кимдир? Кимдир бизә яхшылыг истәйән? Кимдир бизи адам еринә гоян? Һеч ким!

— Һеч ким! — дейә ким исә экс-сәда кими тәкрар әләди. Павел, өзүнү йығышдырыб, даһа садә вә сакит данышмаға башлады. Адамлар яваш-яваш она яхынлашыр, сыхылыр, гара вә минбашлы бир бәдән тәшкил эдирди.

— Йолдашлар! Артыг анламаг лазымдыр ки, өзүмүздән башга һеч кәс бизә көмәк эдә билмәз. Һамымыз чийин-чийинә вәрмәли, әлбир олмалыйыг. Дүшмәни йыхмаг истәйириксә — бу бизим ганунумуз олмалыдыр.

Махотин:

— Доғру дейир, ушаглар! — дейә сәсләнди. Сонра да әлини галхызды вә юмруғуну һавада силкәләди.

Павел сөзүнү тамамлаяраг, гәти сәслә деди:

— Директору бурая чағырмаг лазымдыр!

Издиһамын башы үзәриндә санки бир фыртына гопду. Һамы һәрәкәтә кәлди вә бир чох сәс бирдән гышгырды:

— Директор кәлсин!

План

1. Фабрик директорунун әмри.
2. Гочалар да Павелдән ағыл өйрәнмәйә кәлирләр.
3. Илк кизли тапшырыг.
4. Фабрик һәйәтиндә фәһләләрин издиһамы вә Павелин нитги.
5. «Директор кәлсин!»

ИТӘ АТАРАМ, ЯДА САТМАРАМ

Сәрин бир пайыз сәһәри иди. Сәһәр дә демәк олмазды, чүнки һәлә тамам ишыгланмамышды. Шәһәрә доғру кедән әйри-үйрү вә палчыглы йол бу алаторанда чамаатла долу иди. Кими габағына гатдығы сағмал инәйини, кими гоюн-гузусуну һайлайыб сатмаға апарырды. Будур, чаван бир кәлин, боғазындан кәсиб йығдығы юмурталары сәбәтә долдурмушдур. От арабасынын далынча кедән гоча, гарасаггал киши дә бир әлиндә хоруз, бир әлиндә бир торба зоғал гурусу апарыр. Инсан карваны һәфтәбазарына доғру кедир. Будур, аз галмышдыр, кәндлиләр чатан кими өз малларыны дәйәр-дәймәзинә сатачаглар.

Сона да бу йолун йолчусудур. Сона илк базар сәфәринә чыхырды. О, етим галмыш ушагларына чөрәк пулу, намәрд әлиндә галмыш дустаг оғлу Мәрдана хәрчлик әлдә этмәк үчүн «Юсиф-Зүлейха» халчасыны голтуғуна вуруб, базара апарырды. О, эвинин ярашығыны, оғлунун той күнү она бағышламаг үчүн узун илләр бою әзизләйиб сахладығы халчаны сатмаг истәйирди.

Сона базара етишди. Һәфтәбазары көһнә, учуг бир һасарын ичиндә иди. Кәнардан баханда һасар үстүндән адамларын башы көрүнүрдү. Чамаат гарышга кими гайнашырды. Бурада һәр чүр адам көрмәк оларды. Сатан алана, алан сатана

гарышмышды. Ат кишнәмәси, миянчыларын сәси дәрвишләрин гәсидәсинә, диләнчиләрин сызылтысына гарышмышды.

Сона бир кәнара, эв шейләри сатылан тәрәфә чәкилиб, бохчасыны ачды. Халчаны тәмиз ерә салды. Бир дашын үстүндә отуруб, һәсрәтлә она бахды. Сонанын халчасы, доғрудан да, бир тамаша иди. Элә бил мейдана ишыг салмышды. Көрәнләр яхын кәлир вә һейрәтлә бахырдылар. Халчанын тамашасына йығышанлар кет-кедә артырды.

Көдәктуман, боз сифәтли вә гәрибә либаслы бир инкилис тачир базарда мәғрур-мәғрур кәзирди. О, истәдийи һәр шейә диггәт етирир, һеч нәдән чәкинмирди. Бу ағая нифрәт вә икраһла бахан адамлар ону бир-бирләринә бармагла көстәриб «Инкилис» дейирдиләр. Инкилисин көзү Сонанын халчасына саташан кими рәнки даһа да бозарды... Мистер союг әлләрини халчая узатды. Янына дүшүб она нөкәрчилик эдән азәрбайчанлы тачирә нә исә деди. Тачир Соная яхынлашды.

— Бачы бу халчанын гиймәти нечәдир?

Сона дурухду. О, базара кәлмәмишдән халчая гиймәт гойдурмамышды. Өзү дә үрәйиндә бир гиймәт тутмамышды. Тачир Сонанын дурухдуғуна дөзә билмәди, даһа да яхынлашыб сорушду:

— Бачы, гиймәтини буюрун, биз аланыг.

Сона алтдан юхары тачирин үзүнә бахды, көксүнү өтүрдү... Элә бил онун данышмаға дили кәлмирди. Гәзәбдән, һәсрәтдән я пешиманчылыгданмы гызаран сифәтиндә мәналы бир сүкут чилвәләнирди. Сона динмирди.

Инкилис һәйәчан ичиндә иди. О, бу сүкута дөзә билмирди. Чылпаг гычларыны гатлайыб диз чөкдү. Халчая бир дә нәзәр салды, аяға галхды. Халчаны галдырыб, өз синәсинә тутду. Сонра янындакы тачирә вериб, дивардан асылы кими сахлатды.

Тачир гулдурлара тәслим олан горхаг йолчулар кими голларыны кениш ачды. Халчаны габағына тутду. Инкилис бахды, бахды, яхына ериди, кәнара чәкилди бахды. Яндан, ашағыдан, юхарыдан бахды. Севинчини кизләдә билмәди, додағалты нә исә мырылдады.

Тачир дә севинчәк данышды. Онлар данышанда һеч кәс динмирди. Бирдән, кәнардан киминсә сәси эшидилди:

— Нечәйә десә, алачаглар!

Элә бил бу сәслә Соная, сайыг олмаг үчүн, хәбәрдарлыг эдирдиләр. Тачир гайыдыб сәс кәлән тәрәфә ачыглы бахды вә һиддәтини боға-боға деди:

— Билмирәм бу чамаат нә үчүн манә олур? Ай гардашлар, бир кәнар дурун керәк! Ахы, нә хәбәрдир, адам вар ахы бурда, меймун ойнатмырыг, һа!

Сона халчанын гырағындан тутуб дурмушду. О, даянанлара һәсрәтлә бахды. Сонра халчанын гиймәтини деди:

— Он гызыл!

Тамашая йығышанларын ичиндә бир чаван фәһлә вар иди. О, әлләрини дизинә чырпды вә бәркдән «бай»—дейиб чығырды. Оғлан башыны ашағы салыб, орадан узаглашды.

Сона оғланын дедийини эшитсә дә, әлини чохдан ачмышды. Бир әли халчасынын учунда иди, о бири әлинә исә инкилис гызыл сайырды. Бир, ики, үч...

Овчуна тохунан союг сары пуллар Сонанын бүтүн әсәбләрини титрәдирди. Ону һирс боғду. Сона үзүнү инкилисә тутуб деди:

— Сатмырам.

Буну дедийи илә овчундакы гызыллары ерә сәпдийи бир олду. Чамааты мараг көтүрдү. Тачир ирәли ериди, әлини чибинә салды:

— Аздырса, ал, он беш олсун!

— Сатмырам!

— Бу да ийирми!

— Сатмырам! Йорган билиб үстүмә чәкәчәйәм!

— Отуз гызыл, ди сөзүн йохдур ки!

— Палтарым йохдур, бүрүнәчәйәм!

— Әлли гызылыны ал, үстүндә бир дәст дә палтар!

Тачир әл-аяға дүшүб ялварырды. Сонанын исә дизинә гүввәт, ирадәсинә мөһкәмлик кәлир, сәси чиддиләширди:

— Сатмырам! Чаным, сатмырам.

— Бу да йүз гызыл, йүзчә гызыл!..

Сона халчаны чәкиб, арадан йығды. Пәһливан кими голтуғуна вурду. О, даһа да ачыглы көрүнүрдү. Сона ити вә һәйәчанлы нәзәрлә һәм мистери, һәм дә тачири сүздү. О, гәти вә нифрәтлә деди:

— Итә атарам, яда сатмарам!

План

1. Һәфтәбазарына кедән йолда.
2. Сона да бу йолун йолчусудур.
3. Һәфтәбазары.
4. Сонанын халчасы бир тамашадыр.
5. Мистер халчаны алмаг истәйир.
6. «Итә атарам, яда сатмарам».

КӘНЧ УСТА

Фабрик-завод мәктәбиндә тәһсил алараг, бәнналыг өйрәнән ушагларын кәнч уста Ибраһим Нәчәфов илә көрүшү олмалы иди. Камил илә Әсәд мәктәб директорундан она мәктуб кәтирмишдиләр. Ушаглар Сумгайыт шәһәринә чатдылар. Нәчәфовун иш ерини тапдыгдан сонра, Камил даш йонан гоча бир кишийә яхынлашды.

— Бағышлайын әми,—деди,—Нәчәфов йолдаш бурада ишләйир?

— Бәли.

— Ону нечә көрмәк олар?

— Ону инди көрмәк олмаз.

Әсәд дә өзүнү габаға вериб, сөһбәтә гарышды:

— Әмичан, биз ФЗО-дан кәлмишик. Она кағыз кәтирмишик.

— О, бу саат юхары мәртәбәдә ишләйир, оғлум, истәйирләп муштулуг кәтирән олсун, наһара кими ашағы дүшән дейил.

Киши сөзүнү дейиб, аяғынын алтындакы дашы йонмағы давам этдирди. Камил илә Әсәд әлачсыз галыб, Нәчәфову наһар фасиләсинә кими көзләмәли олдулар.

Һәлә үст гаты тикилиб гуртармамыш бу бинанын дөрд тәрәфиндә гызғын иш кедирди. Бурада Камил илә Әсәдин диггәтини чәлб эдән релсләр үзәриндә даянмыш нәһәнк бир машын олду. Нефт вышкасына охшаян бу машынын узун голу фил хортуму кими габаға узанмышды. Хортумун учундан ичи дашла долу бир ешик асылмышды. Камил бу машыны биринчи дәфә кинода көрмүшдү.

Галдырычы кран ешийи ағыр-ағыр чәкиб, үст гата чыхартды. Сонра яваш-яваш ериндә фырланмаға башлады. Йүкү эһтиятла дашын үстүнә гойду. Ушаглар машынын дөврәсиндә ики саата кими кәзиб, һәр шейә диггәтлә тамаша этдиләр.

Наһар фасиләсинин зәнки чалынанда һәр икиси йүйүрүб, даш йонан кишинин янына кәлди. Ибраһим Нәчәфову көзләмәйә башладылар. Камил дә, Әсәд дә ишдән чыханлара бир-бир диггәт эдирди.

Дәгигәләр кечдикчә, мәшһур олан бу кәнч уста онларын көзүндә даһа да бөйүйүрдү.

Ишдән чыханларын чохусу, элә Камил кими, Әсәд кими чаван оғланлар иди. Бирдән Камил габаға ирәлиләйиб, фәһләләрдән биринә янашды:

— Ибиш!

Тәмиз сифәти, ачыг кениш синәси вә дирсәйә гәдәр чирмәкли голлары күнәшдән яныб, мис рәнки алмыш орта бойлу бир чаван Камилә тәрәф дөндү. Азачыг тоз басмыш энли гашларыны көзләринин үстүнә эндириб, Камилә диггәтлә бахды, бирдән күлүмсәди:

— Камил?! Сән һара, бура һара?

Әлләри тозлу олдуғундан о, Камилә биләйини узатды. Көһнә достлар көлкәлийә чәкилиб, ширин сөһбәтә башладылар.

Бир гәдәрдән сонра Ибраһим сорушду:

— Һә, Камил, һеч сән демәдин бура нийә кәлмисән?

Камил мәсәләни она данышды:

— Ә, йогин сән дә Нәчәфову таныярсан. Дейирләр чох мәшһур устадыр. Директорумуз она кағыз көндәриб. Йолдашымла баягдан ону көзләйирик.

Ибраһим күлүмсәди. О, әлләрини бир-биринә вурүб тозуну чырпды.

— Һаны, көрүм о кағызы!

Камил мәктубу она узатды. Ибраһим зәрфи алыб чыранда, Камил аз гала онун биләйиндән тутуб сахламаг истәди. Бу вахт Әсәд дә бир аз яхына кәлди. Ибраһим мәктуба тәләсик көз кәздирдикдән сонра әлини Әсәдә узатды.

— Таныш олаг,—деди,—Ибраһим Нәчәфов.

Камил гулагларына инанмады. Камил нә билә иди ки, бу гәдәр шөһрәт газанмыш кәнч уста онун гоншу кәндлиси, өз ушаглыг досту Ибраһимдир?!

ХУДАЯР БӘЙ

Худаяр бәй Данабаш кәндинин катдасыдыр. Онун катда олмағынын чох әһвалатлары вар... Худаяр бәй башга катдалар кими катда олмайыбдыр. Онун катдалығы өзкә төвр олубдур... чох асан йолла олуб.

Әввәл... Худаяр бәй глава янында чавуш иди. Иш белә кәтирди ки, глава Худаяр бәйин анасыны сиғә эләди... Чамаат бир вахт көзүнү ачыб көрду ки, Худаяр катдадыр ки, катдадыр.

Худаяр бәйин анчаг отуз едди, отуз сәккиз яшы олар. Бою учадыр, чох учадыр... Сaггалы, гашлары түнд гарадыр. Үзү дә гарадыр, чох гарадыр, көзләри лап гарадыр. Бир тикә ағ йохду көзләриндә... Бәзи вахт Худаяр бәй папағыны басыр көзүнүн өнүнә; папаг гара, үз гара. Папағын алтындан көзләр белә ишарыр ки, адамын чанына ваһимә өтүрүр... Худаяр бәйин бир бөйүк гүсуру да вар. Бурну әйридир. Әйридир, амма пис әйридир. Әйри дә вар, әйри дә вар! Худаяр бәйин бурну пис әйридир. Бурнунун юхары тәрәфиндән бир сүмүк дикәлиб. Сүмүк дүздүр, амма ашағысынын әти хоруз пипийи кими дүшүб сол яна... Чох пис бурундур вәссалам. Худаяр бәйә көйчәк киши демәк олмаз.

Худаяр бәй катда олан кими әлинә бир зоғал ағачы алыб, хәбәр верди ки, онун ады Худаяр дейил, Худаяр бәйдир. Кимин ихтияры вар иди сорушсун, һарадан она бәйлик етишиб... Ийирми-отуз адамы Худаяр бәй дама гатыб, мәһз о сәбәбә ки, сәһвән она дейибләр Худаяр, демәйибләр Худаяр бәй.

Худаяр бәйин әлиндә екә бир дәйәнәк вардыр. Нә вахт кейфи истәйир галдырыр, нә вахт кейфи истәйир ендирир...

План

1. Худаяр бәйин ичтимаи вәзиййәти.
2. Худаяр бәйин портрети.
3. Худаяр бәйин рәфтары.
4. «...әлиндә екә бир дәйәнәк вардыр».

2 ман. 50 гэп.

ПРЕПОДАВАНИЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ

(Методический сборник)

Приложение к журналу

„АЗЕРБАЙДЖАН МЕКТЕБИ“

Баку—1954